

2007/1

Til va adabiyot ta'limi

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигида 2006
йил 22 декабрда
0055-рақам билан рўйхатга
олинган

Таҳририят манзили:
700000 Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41.

136-53-62,
132-07-26.

Факс: 136-58-59

E-mail: til@sarkor.uz

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
**Ўғилой МАВЛОНОВА,
Доно ХЎЖАЕВА**

Саҳифаловчи:
Илҳом ЖУМАНОВ

Матн терувчи:
**Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА**

Таҳрир ҳайъати:
Абдузухур АБДУАЗИЗОВ,
Рустам АҲЛИДИНОВ,
Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ,
Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ,
Низомиддин
МАҲМУДОВ,
Санобар НИШОНОВА,
Шухрат РИЗАЕВ,
Ваҳоб РАҲМОНОВ,
Қумри СУЛТОНОВА,
Ёрмат ТОЖИЕВ,
Боқижон ТҲЛИЕВ,
Дилфуза ФАНИЕВА.

MUNDARIJA

MUAMMOLAR... VAZIFALAR... YECHIMLAR...

Раъно Толипова. Она тилини ўқитиш муаммолари ҳақида.....	4
Олим Тошбоев. Оммавий ахборот воситалари тили ҳақида.....	6
С.Султонсаидова. Оммавий коммуникация ва ижтимоий онгнинг шаклланишида тилнинг аҳамияти.....	9

METODIKA

Nigora Umarova. Она тили дарсларида тақдимот texnologiyalaridan foydalanish.....	13
Rohila Vohidova. Mustahkamlash darsida o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholashi.....	15
Muhammad Meliqo‘ziyev. Badiiy asar timsollarini muammoli tahlil qilish orqali o‘quvchi shaxsiy nuqtayi nazarini shakllantirish.....	16
Sohibaxon Yo‘ldosheva. 11-sinfda Erkin Vohidov lirikasini o‘rganish tajribasidan.....	21
Barno Mirkamolova. Muhammad Yusufning Vatan haqidagi she‘rlari ustida ishlashda kompyuterdan foydalanish.....	23
Dilrabo Quvvatova. 11-sinfda Oybekning “Mashrab” she‘rini o‘rganish.....	29
Umarjon Zakbarov. Ism tanlash va sharhlash mahorati.....	33
Furqat Musurmonqulov, Alijon Asallayev. Muammo san‘atini o‘rgatish.....	37
Abduvahob Xoliqov. Dostonlar leksikasini o‘rganish haqida.....	38

9-FEVRAL – ALISHER NAVOIY TAVALLUD TOPGAN KUN

Навоий “Хамса”си лотин ёзувида.....	42
Манзар Абдулхайров. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асаридаги янги аниқланган сўзлар талқини.....	46
Зебохон Исоқова. “Мажолис ун-нафоис” асаридаги нотикликка оид сўзлар.....	47
Дилдора Иноғомова. Алишер Навоийнинг “Хамса” асари қўлёзмалари ҳақида.....	50

14-FEVRAL – BOBUR TAVALLUD TOPGAN KUN

Иномиддин Қодиров. Бадий асарларда Бобур сиймосини яратиш маҳорати (П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи асосида).....	52
--	----

Тўлқин Сайдалиев. Таржимада шеърий санъатларни акс эттириш (Бобур лирикаси асосида).	55
--	----

ADABIYOTSHUNOSLIK

Исломжон Ёқубов. Ўзбек романининг илк сарчашмалари.	58
Нормамат Йўлдошев. Чўлпон шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар.	62
Аъзамжон Ҳамрақулов. Маҳмуд Торобий – тарихий қаҳрамон.	66
Абдишукур Шофқоров. Миртемир шеъриятида такрор санъатининг услубий вазифаларига доир.	71
Дилнавоз Холиқова. Шеърият – нафис туйғулар санъати.	75

ADABIY TAQVIM

Улугбек Долимов. Амирий – шоҳ ва шоир.	79
Турсунбой Адашбоев. Кичкинтойларнинг катта шоири.	83
Замира Иброҳимова. Истеъдоднинг ёрқин қирралари.	86

BILASIZMI?

Аннете Кремер, Гулзода Ғозиева. Интернет адабиёти.	94
--	----

MUAMMOLAR... VAZIFALAR... YECHIMLAR...

Она тилини ўқитиш муаммолари ҳақида

Юртимизда таълим соҳасида туб бурилиш ясашга асос солган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинганининг ўнинчи йилига қадам қўйган эканмиз, бу дастурда шу йиллар мобайнида ҳар бир фанни ўқитиш бўйича белгиланган вазифаларнинг бажарилиш даражасини сарҳисоб қилиш табиий бир ҳолдир.

Ушбу дастурда белгиланишича, она тилини ўқитишда қўйилган вазифалар келажакда юрт эгалари бўлмиш ёшларга ижодий фикрлаш, ўз фикрини мустақил равишда саводли, қисқа ва лўнда қилиб ифодалаш, ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиш, она тилидан мутахассислик тили сифатида фойдаланишни ўргатишдан иборатдир.

Демак, грамматик билимлардан восита сифатида фойдаланиб, уларни эгаллашни ўқув фаолиятининг биринчи босқичи қилиб белгилаб, бу билимлар асосида нутқий кўникма ва малакаларни шакллантиришга эришиш асосий мақсаддир. Ваҳоланки, шу пайтгача она тили ўқитиш деганда, ўзбек тилшунослигини ўргатиш асосий мақсад ҳисобланиб, дастурлар ҳам, дарсликлардаги барча машқлар ҳам ана шу мақсадга йўналтирилиб тузилар эди. Бунда ўқувчилар эътибори лексик ва синтактик бирликларнинг мазмунига эмас, балки шаклига қаратилган бўлиб, асосан уларнинг грамматик шакли ўрганилади, сўзларнинг ўзаро маъновий муносабати, шу жумладан, валентлик (бир-бири билан маъно жиҳатдан бирика олиш) ҳамда услубий мутаносиблиги эса эътибордан четда қолади. Масалан, тилимизда *аввалги ҳолатига келтириши* маъносида *тузатиши*, *таъмирлаш* ва *созлаш* сўзлари қўлланади. Ушбу синоним сўзларнинг ҳар бирини қўллаш доираси (валентлиги) турличадир. Жумладан, *тузатиши* сўзидан фарқли ўлароқ, *таъмирлаш* сўзи кўпроқ *бино*, *турар жой*, *иншоотларни асл ҳолига келтириши* маъносида қўлланиб, *тишини таъмирлаш* ёки *соғлиқни таъмирлаш* бирикмаларида қўлланса, кулгили бўлади.

Худди шунингдек, *созлаш* сўзи асосан машина ва механизмларга нисбатан қўлланиб, уни *китоб*, *кийим*, *соғлиқ* каби сўзлар билан бириккан ҳолда қўллаб бўлмайди. Грамматик шакли жиҳатидан эса бу сўз бирикмалари тўғри тузилган бўлса-да (яъни замон, сон ва шахс қўшимчалари тўғри қўлланган), улар орқали ифодаланган фикр ғализدير.

Тил ўқитишда асосий мақсад ўқувчиларда нутқий кўникмаларни ҳосил қилиш экан, бизнинг фикримизча, дарсликларда соф грамматик машқлар қаторида фикрни тўғри ифодалаш йўл-йўриқларини ўргатувчи нутқий топшириқлардан иборат машқлар кўпроқ бўлиши керак. Масалан, буйруқ майлидаги феълларни нутқда қўллашни ўргатишда «Ўқитувчингиз дарсада қандай буйруқ ва топшириқлар бериши ҳақида гапириб беринг» деган топшириқли машқ бериш мумкин. Ёки феълнинг мажҳул нисбати устида ишлашда «Шанбалик натижасида бажарилган ишларни бирма-бир айтиб (ёзиб) беринг» каби топшириқли машқни бажарган ўқувчилар ўрганилаётган материалнинг ҳаётда зарурлигини ҳис қиладилар ва бу феъл шакллариини ўз нутқларида қўллашга одатланадилар. Худди шунингдек, ҳозирги-келаси замон феълларини туслаш, яъни шахс-сон кўшимчаларини тўғри қўллашни ўргатишда «Матндаги ўқувчи ўз кун тартиби бўйича қилган иш-ҳаракатларни сиз ҳам ҳар кун бажаришингизни айтинг (ёзинг)» деган топшириқли бажариш учун ўқувчи матнда III шахсда қўлланган феълларни I шахс шаклига солади. Ушбу феъл шаклининг амалиётдаги аҳамиятини англаш натижасида ўқувчиларнинг она тили дарсларига қизиқиши ошади.

Юқоридаги каби топшириқли нутқий машқларнинг асосини мазмун ифодаси ташкил этади. Аввалги дарсликларда анъанавий бўлган «Гап тузинг» ёки «Матн тузинг» каби топшириқли машқларда эса маъно ифодалаш эмас, шаклни қўллаш вазифаси кўйилади. Табиийки, бундай топшириқни бажаришда маъновий вазифа йўқлиги туфайли, ўқувчида стимул (туртки, мақсад) бўлмай, у бу ишни нима учун бажариш кераклигини ҳис этмайди.

Методик қонун-қоидаларга кўра ўқувчидан бир амални бажаришни талаб қилишдан аввал бу амални бажариш йўл-йўриқларини ўргатиш ва бунинг учун зарур бўлган билимни бериш лозим. Масалан, ўқувчига матн тузиш вазифаси топширилганда унга қандай қолипдаги қайси шакл ва мазмундаги матнни тузиши ҳақида аниқ кўрсатма берилиши керак. Бундан ташқари, аввал матн тузишни ўргатиш, яъни матн таркибидаги жумлаларни қўллашда мантиқий изчилликка риоя қилиш, матн қисмларини бир-бирига боғловчи воситаларни қўллаш ҳамда матн режасини тузишни ўргатиш зарур. Шундан кейингина ўқувчидан матн тузишни талаб қилса бўлади. Қолаверса, матн ҳам турлича (*диалог, полилог, монолог*) шаклда бўлади. Диалог ёки полилог шаклидаги матн нафақат савол-жавоб, балки бир шахс билдирган фикрни иккинчи шахс тасдиқлаши, қисман ёки тўла маъқуллаши, тўлдириши, кўшимча қилиши ёки эътироз билдиришини ифодаловчи жумла-

лардан иборат бўлиши мумкин. Ана шу жумлаларнинг ҳар бири турли даражалардаги маъно ифодасига (кучли, ўрта кучли ёки кучсиз) эга бўлиши мумкин. Масалан, эътироз билдиришда:

– *Йўқ, бу мутлақо нотўғри, бу фикрга қўшила олмаймиз.*

– *Бу фикрга қўшилиши қийин.*

– *Бу ҳақда биз ҳали бир тўхтамга келганимиз йўқ.*

– *Бу масалани биз атрофлича ўрганиб чиқишимиз керак, ҳозир аниқ бир нарса дея олмаймиз.*

– *Фикрингиз тўғри бўлиши мумкин, ammo бизда бошқача таклиф ҳам йўқ эмас.*

Мақсад келажак учун сўзамол, ўз соҳаси юзасидан турли баҳс-мунозарада фаол иштирок этадиган мутахассислар тайёрлаш экан, мактабданок ўқувчиларга она тили дарсларида юқоридаги каби жумлаларни қўллашни ўргатиш зарур.

Ҳозирги кунда чет элдаги (хусусан, Россия) она тили дарсликлариди грамматик машқлар билан бир қаторда нутқий машқлар ҳам етарли даражада бериледи. Американинг эса кўп ўқув муассасаларида она тили бўйича (хорижий тиллар бўйича ҳам) тил (грамматика) дарслари алоҳида, нутқ ўстириш дарслари алоҳида ўтказилар экан.

Ишонамизки, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талабларини бажариш учун юқорида қайд этилганидек йўл тутиш мақсадга мувофиқ эканлигини тушунган ҳолда дастур ва дарсликларни такомиллаштириш ва қайта нашр этишда нутқий машқларга катта эътибор бериледи.

Раъно ТОЛИПОВА,
педагогика фанлари доктори, профессор.

Оммавий ахборот воситалари тили ҳақида

Мамлакатимизда олиб борилаётган модернизация ва ислоҳ қилиш жараёни оммавий ахборот воситаларини ҳам ўзида қамраб олади. Чунки, матбуот, телевидение ва радио жамиятни янгилашда ўз вазифасига кўра пешқадам бўлади. Шунга кўра, оммавий ахборот воситалари (ОАВ)га бўлган талаб ва эҳтиёж кун сайин ўсиб бормоқда. Ammo уларни биз, журналистлар қай даражада қондираяпмиз?

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8 ноябрда эълон қилинган «Мустақил телерадиоканалларни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонида таъкидлаганидек, «Ўзбекистон телерадиокомпанияси, аввало, унинг ҳудудий бўлинмалари кўрсатув ҳамда эшиттиришларининг профессионал даражаси,

гойвий-бадий савияси ва сифати ҳамон пастлигича қолмоқда. Мавжуд шарт-шароитлар телерадиожурналистларнинг мамлакатда ва жаҳонда содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий жараёнларга ўз вақтида тезкорлик билан эътибор қаратиш борасидаги фаолиятининг янада сустрлашувига олиб келмоқда». Фармонда белгиланганидек, асосий мақсад — мустақил телерадиоканалларни янада ривожлантириш ва ислоҳ қилиш, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, аҳоли ҳамда жамиятнинг ҳар томонлама ва холис ахборотга бўлган талаб-эҳтиёжларини қондиришда мамлакатимизнинг электрон оммавий ахборот воситалари ролини ошириш. Бу улугвор мақсад йўлида ҳаммаслақ бўлиш ва баъзи иллатлардан қутулиш учун яқдиллик талаб этилади. Шу маънода айрим фикр-мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Маҳмуд Саъдий «Мутолаа санъати» номли мақоласида «Президентимиз бежиз матбуотимиз шаънига қайта-қайта танқидий мулоҳазалар билдираётгани йўқ. Зотан, биз журналист-филологларда профессионализм этишмайди. Нима қилиш керак?»¹ — деган саволни қўяди. Муаллифнинг фикрига кўра, соҳамизни юксак даражада билиш учун касб сирларини пухта эгаллаш лозим. Бунда китоб мутолаасининг ўрни бекиёс. Мутолааси сустр талабадан эртага яхши журналист ёки филолог чиқмайди. Профессионализмни шакллантирадиган омиллардан бири — нутқ. Ёзма нутқнинг ғариблиги ҳам мутолаанинг сустрлигидандир. Масаланинг нозик жиҳати шундаки, мутолаа туфайли тилнинг қудрати ва гўзаллигини ҳис қиламиз, сўзга бўлган эътибор, меҳру муҳаббатимиз ортади.

Бизнингча, ёзма нутқнинг талаб даражасида бўлмаётганининг бир қанча сабаблари мавжуд. Биринчидан, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида ёзма нутқни шакллантирадиган ва рагон бўлишини таъминлайдиган ёзма ишлар салмоғи камайиб бормоқда. Устози ўқиётган маърузаларни мунтазам конспект қилиб бораётган талабалар борган сари камайиб кетмоқда. Иккинчидан, матбуот саҳифаларини кузатиб борсангиз, педагогика, психология, филология, журналистика мутахассисликлари бўйича таълим олаётган талаба-ёшларнинг мақолаларини деярли учратмайсиз. Ҳолбуки, юқорида санаб ўтилган соҳаларнинг оммавий нашрлари мавжуд бўлиб, бўлажак мутахассислар бу минбардан унумли фойдаланишлари лозим.

Эрик Фихтелиус «Журналистиканинг ўн қондаси» асарида «Радио ва телевидение тили бутун мамлакат фуқаролари тилининг ривожланишига таъсир кўрсатади. Радио ёки телевидениеда янграган янги сўзлар ва иборалар тез кунда ҳаммага тарқалиб, русумга айланиб кетади. Бу

эса, телерадиожурналистлар нутқига алоҳида масъулият юклайди. Улар тил маданиятини асраши, адабий тилда гапириши зарур»², – дея таъкидлайди. Афсуски, бу каби таъкидлар хаёлдан фаромуш бўлади, қуруқ ва ҳиссиз сўзлар тизмасини такрорлаймиз, сўз бойлигимиз ночор эканлигини билибми-билмайми ошкор қилиб қўямиз. Биргина мисол, яқинда FM радиоларидан бирида бошловчи «Энди назм ва суруд саҳифасини тинглашга таклиф этамиз», деб қолди. Суруд сўзи форс тилида *оҳанг, куй, наво* деган маъноларни англатади. Суруд дегандан кўра шу сўзнинг тилимиздаги муқобили бўлган *наво* қулоққа ҳам чиройли эшитилмайдими? Бу каби «ихтиролар»ни, талаффуздаги беўхшовликларни кунда-кунора эшитиш мумкин. Матбуот вакилининг сўзлаш «услуги»га тақлидан тил чиқараётган ёшлар ҳам йўқ эмас. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2005 йил 44-сонида «Муҳаррир минбари» рукнида берилган Аҳмаджон Мелибоевнинг «Хуштакни ким чалади?» номли мақоласида журналистларимиз тилидаги қусурлар ҳақида сўз юритилиб, бу борадаги фикр-мулоҳазалари баён этилган. «Радиобошловчиларимизнинг очиқдан-очиқ бебошлиги, саводининг гўрлиги, бунинг устига ошқора шилқимлиги, тингловчилар олдидаги масъулиятни ҳис этмаслигига тоқат қилиб бўлмайди»³, деб ёзади у. Муҳаррирнинг куюнганича бор. Баъзан ҳайрон қоласан киши. Бу каби оқсоқликлар қаердан пайдо бўлмоқда? Бу йигит-қизларнинг устози борми? Турли теле ва радиошарҳларда «урғулайди», «нобарқарорлик», «бежизга эмас» каби ғализ сўзлар эфирга чиқиб кетиб, ёшларимиз қулоғига қуйилмоқда. Таассуфки, бугунги ёшлар орасида ҳам баъзан оғзаки нутқда ғалати сўз ёки жумлалар пайдо бўлмоқда, бундан ўзбекона лутф, сўздаги сеҳру жозиба анчайин хира тортмоқда.

Оддий томошабин ёхуд тингловчи расмий ва қуруқ тил соҳибига мухлис бўлиши мумкинми? *Сўзда сеҳр бор* дейилганда айнан тилдаги фасоҳат назарда тутилганини эсдан чиқармаслик зарур. Мухлисларнинг ҳақли эътирозларига сабаб бўлаётган шевачиликни кузатиб, адабий тилнинг меъёр ва қоидаларига амал қилмаётган бошловчиларга Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповнинг машҳур «Она тилимга» деган шеърини ҳеч бўлмаганда бир бор ўқишни маслаҳат берган бўлардик. Чунки матбуот, радио ва телевидение ходимлари учун бугунги тезкор замоннинг ҳар бир куни ўзига хос синовдир. Битта мақола, эшиттириш ёхуд кўрсатув тайёрлаб олқиш кутадиган, кимларнингдир эътиборига тушиш учунгина ишлайдиган замонлар аллақачон ўтиб кетган. Чексиз фазода ҳафталаб учиб юрган космик кемадан ҳайратланмай қўйган одам боласини сўз билан маҳлиё қилиш унчалик осон эмас.

Давр шиддат билан бизни ўз ўрамига тортиб кетмоқда. *Вақт измида*

юрган матбуот вакили қандай сифатларга эга бўлмоғи лозим? деган савол барчамизни ўйлантиради. Социология фанлари номзоди Баҳодир Зокир «Тафаккур» журналида эълон қилинган «Ғарб ва Шарқ либерализми»⁴ мақоласида оммавий ахборот воситаларининг жамият ҳаётини эркинлаштириш жараёнида тутган ўрни, мавжуд муаммоларни ошқора муҳокама этишдаги фаоллиги сезилмаётгани борасида ҳаққоний фикр билдириб, ахборот воситалари ва журналистлар фаолиятига салбий таъсир этаётган нуқсонлар ҳақида ёзади. Масалага чуқурроқ ёндашадиган бўлсак, соҳада кадрлар салоҳияти ва малакасини ошириш бугунги куннинг асосий муаммоларидан бирига айланганини кўриш мумкин.

Бу муаммони ечиш аслида мактабдан, мактабдаги она тили ва адабиёт дарсларидан, журналист касбига йўналтирувчи тўғарақлардан бошланиши керак.

Олим ТОШБОЕВ,
филология фанлари номзоди.

¹ Маҳмуд Саъдий. Мутолаа санъати // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2003 йил, 26 декабрь.

² Э.Фихтелиус. Журналистиканинг ўн қоидаси. Т.: Шарқ, 2002. 121-б.

³ А.Мелибоев. Хуштакни ким чалади? // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2005 йил, 28 октябрь.

⁴ Баҳодир Зокир. Ғарб ва Шарқ либерализми// «Тафаккур» журнали, 2004 йил. 4-сон. 15-б.

Оммавий коммуникация ва ижтимоий онгнинг шаклланишида тилнинг аҳамияти

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да *коммуникация* лотинча сўз бўлиб, *алоқа йўллари* деб изоҳланган.¹ Бу изоҳ кўп маъноли бўлиб, унинг бир маъноси фикр алмашувини билдиради. Оммавий коммуникация воситасида оммавий онг шаклланади. Бунда тилнинг, нутқнинг ўрни беқиёсдир.

Оммавий онг тил, сўз, нутқ асосида шаклланади. Аллоҳ аввало *бўл* деган сўзни айтган, шугина сўздан олам яралган. Кўринадики, дастлаб, сўз, унинг воситасида онг, сўнгра эса алоқа вужудга келган.

Оммавий коммуникация орқали оммавий онгнинг ривожланишида оммавий ахборот воситаларининг роли бениҳоядир. Лекин сўзсиз, тилсиз, нутқсиз оммавий ахборот воситалари мавжуд бўлмайди.

Жамият ва шахснинг фикрлаш савияси кўп жиҳатдан оммавий алоқа

воситаларига боғлиқ. Булар – ОАВлар, яъни газета ва журналлар, радио ва телевидение, интернет мисолида нутқ фаолиятининг намоён бўлишидир. Улар орқали нутқий, ахлоқий ва эстетик меъёрлар, намуналар таҳлил қилинади ҳамда тилнинг, нутқнинг оммавий нуқсонлари ҳам юзага чиқади. Ҳозирги замонда инсоният глобализация даврида яшамоқда. *Глобализация* – бу французча *глобал* сўздан олинган бўлиб, *бутун ер шарига, дунёга тарқалган, бутун ер шарини қамраб олувчи, дунё миқёсидаги* деган маъноларни билдиради.²

Шундай экан, мулоқотда ҳам, тилда ҳам муаммолар глобал тус олади. Тарихдан маълумки, Ўрта Осиёда ислом динининг жорий этилиши ва форслар билан фаол алоқа туфайли тилимизга арабча, форсча сўзлар кириб келиши натижасида баъзи бир маҳаллий сўзлар истеъмолдан чиқиб кетди. XIX асрда эса русларнинг кириб келиши натижасида русча ва европача сўзлар ишлатила бошладики, улар ҳам айрим маҳаллий сўзларнинг амал қилишига чек қўйди. Масалан: туркийча *битик, юмуртқа, эт, қаринча* ёки *қаринчқа, тамға, пишак, тақсимча, бабр, мурсак, дўкон* кабилар ўрнига *китоб* (арабча), *тухум* (форсча), *гўшт* (форсча), *шер* (форсча), *магазин* (инглизча), *муҳр* (арабча), *мушук* (форсча), *тарелка* (русча) кабилар фикримизнинг далилидир.

Бундай ҳолат ҳар бир халқ тарихида учрайди. Русларда XVIII асрда француз тилида гаплашиш урф бўлган. Ҳатто машҳур рус шоири А.С.Пушкиннинг «Евгений Онегин» поэмасида асарнинг бош қаҳрамонларидан бири Татьяна Ларинанинг рус тилида французча талаффуз билан гапириши баён қилинган. XX асрнинг 50-йилларида рус тилини чет сўзлардан тозалаш ишлари олиб борилган. Келиб чиқиши инглиз, француз, лотин, грек каби чет тиллар билан боғлиқ сўзларни русча сўз билан алмаштириш талаб қилинган. Ўша вақтда *тайм* ўрнига *ўйиннинг ярми, матч-учрашув, форвард-ҳужумчи, апперкат-настдан зарба бериш, хук-ёнламасига* (боковой), *рефери* – *судья* кабилар ишлатилган. Илм-фан соҳасида ёзувчи журналистлар ўша вақтларда «Энди Эйнштейн номини ҳам таржима қилиб «Однокамушкин» деб ишлатамиз шекилли», дейишар экан.³ (*Эйнштейн* немисча сўз бўлиб, *эйн* – (бир) один, *штейн* – (тош) камень деган маънони билдирган).

Қайта қуриш даврида Россияга, у орқали барча собиқ иттифоқдош республикаларига чет тиллардан сўзлар ёпирилиб кириб келди. Албатта, бунинг объектив ва субъектив сабаблари бор эди. Бу даврда чегаралар очилди, мисли кўрилмаган тарзда халқаро алоқалар ривожланиб кетди. Бу эса янги-янги тушунчалар кириб келишига сабаб бўлди. Уларнинг ифодаси эса сўз орқали намоён бўлади. Чет тилидаги сўзларнинг ҳар бир тил луғат бойлигини зўравонларча эгаллаб олиши жуда хавфли

хусусиятдир. Бу омманинг онгига қаттиқ таъсир қилади. Омма тушунса-тушунмаса шу сўзни қўллай бошлайди. Айримлар чет тилидан қирган сўзларни қўлласа, ўзини маданиятли, замонавий ҳисоблайди. Бундай сўзларнинг ОАВда доимий ва ўринсиз ишлатилиши миллий тилнинг, миллий маданиятнинг сифатига зарар етказди. Масалан, Мексика сериаллари Ўзбекистон телевидениеси орқали ўзбек тилида намоёйиш қилина бошлаганда, нутқимизга фильм қатнашчиларининг «бу менинг проблемам эмас, у сизники, қандай қилиб ҳал қилсангиз, ўзингиз биласиз» каби жумлалари кириб келди. Баъзилар бундай жумладан кейин «это меня не касается» деб қўшиб ҳам қўядиган бўлишди. Шу биргина жумла кўпчилик онгига ўрнашиб, миллий ахлоқимизга ёт бўлган дунёқарашнинг сингишига ҳам сабаб бўлди. Бу оммавий онгга таъсирнинг биргина жумла мисолидаги исботи. Баъзи журналистлар айрим сўзларнинг ҳақиқий этимологияси, туб маъносини тушунмаган ҳолда қўллайдилар. Масалан: *анилаг* сўзи немисча бўлиб, цирк, кинотеатр кассаларида эълон тарзида осиб қўйилади. Бу сўз *барча билетлар сотилган* деган маънони билдиради. Ваҳоланки, бу сўзни тележурналистларимиз бутунлай бошқа маънода ишлатишади. Ёки ОАВда учрайдиган *энг, ўта оптимал вариант*, *ҳолат* жумласига эътибор берилса, *оптимал* сўзининг маъноси ноўрин ишлатилаётганини кўрамиз. *Оптимал* — лотинча сўз бўлиб, *энг, жуда* деган маънони билдиради. Яъни юқорида келтирилган жумладан *энг, энг вариант, ҳолат* деган маъно чиқади.

Мумтоз адабиёт, халқ оғзаки ижоди намуналарининг таҳлили шуни кўрсатадики, уларда ҳар бир сўзнинг маъноси чуқур тушунилган ва ҳар бир калом ўз ўрнида ишлатилганини кўрамиз. Мақоллар, фразеологик иборалар, топашмоқлар, эртақларда қўлланган сўзлар фикримизнинг ёрқин далилидир. Масалан, ўзбек халқ эртақларидаги ҳар бир сўзда аниқлик, лўндалик ва мантиқийлик мавжуд. Шундай экан, у ёки бу чет сўзни ишлатиш ҳамма вақт ҳам ўзини оқлайвермайди. Масалан: баъзи дўкон пештоқларига *маркет, супермаркет* деган номлар осиб қўйилган. *Маркет* инглизча сўз бўлиб, *бозор, супер* эса *ўта, жуда, ғоят* деган маъноларни билдиради. Яъни *супермаркет* — *олий даражадаги бозор* деган маънони ифодалайди. Лекин бизнинг супермаркетларда бирор нарсани савдолашиб, харид қилиб бўлмайди. Ваҳоланки, бозорда харидор билан сотувчи ўртасида савдо-баҳс натижасида ҳар икки томонга маъқул бўладиган нархга келишилган. Кўринадикки, шу сўзни истеъмолга киритганлар унинг маъносини тушунмай, дўконга фақат замонавий тус бериш учун қўллаган.

Албатта, *парламент, эксперт, тест, бакалавр, магистр, репортер* каби оммавий коммуникация орқали ҳаётимизга кириб келган чет эл воқелиги тушунчаларини ифодалайдиган сўзлар, шунингдек, халқаро

мавзуда ёзиладиган мақолаларда учрайдиган *конгресс, премьер-министр, қиролчи, леди, шаҳзода* каби сўзларни қўллаш замон талабидир. Аммо шуни эсдан чиқармаслик керакки, чет сўзларни қўллаш ОАВ ходимларига катта масъулият юклайди. Чунки миллионлаб омма журналист нутқидан андоза олади. Айниқса, ёшлар ўзларига нотаниш бўлган сўзларни нутқда қўллашга ишқибоз бўладилар. Кўринадикки, дунёқараш ва тафаккур аввало сўзнинг таъсирида шаклланади.⁴ Бу эса оммавий онгнинг шаклланишида муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Оммавий коммуникация хоҳ у матбуот, хоҳ радио, телевидение ёки интернет бўлсин, уларнинг ҳар бири жамиятнинг маълум бир эҳтиёжи туфайли вужудга келган. У жамиятнинг, ҳаётнинг маълум бир доирасига хизмат қилади. Шунинг учун ҳам фақат ўзига хос бўлган тил воситаларидан фойдаланиши керак. Буларнинг ҳаммаси тарғибот ва ташвиқотни назарда тутади, демак омма онгига таъсир қилиш мақсадида берилётган хабар асосида омма дунёқарашда ўзгариш вужудга келиши эътиборда бўлади. Оммавий коммуникация воситаларида нутқ ўқувчи ёки тингловчига қаратилар экан, муаллиф уларга таъсир қилишни мақсад қилиб олади, у ўз нутқи воситасида омманни бирор нарсага ишонтиришга интилади. Шундай экан, демак ОАВ ўз фаолиятини шундай ташкил этишлари лозимки, улар тингловчи ёки ўқувчига ўз фикрларини зўрма-зўраки ўтказмай, балки омманнинг ўзи фикрлаб, тўғри хулоса чиқариб олишига имкон ҳам беришлари керак. Бунинг учун омманнинг онгига, тасаввурига керакли озиқ берувчи, онгнинг тараққиётига туртки бўлувчи юксак маънавий ҳис-туйғуларни уйғотувчи сўзларни топиш керак.

Зеро, шифокор хато қилса, бир одамнинг ҳаётига зомин бўлиши мумкин, журналист хатога йўл қўйса, бутун бир халқнинг, жамиятнинг ҳаётини ўзгартириб юбориши мумкин. Ваҳоланки, тил сиёсати — бу бирор мақсадни кўзлаб қилинадиган фаолият тизими, амалий тадбирлар тизимидир. Шундай экан, ОАВда қўлланадиган ҳар бир сўз оммавий онгни, ижтимоий онгни шакллантиришнинг муҳим омили бўлиши керак.

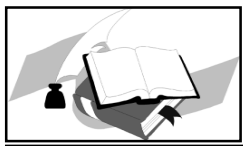
С. СУЛТОНСАИДОВА,
ЎзДЖТУ халқаро журналистика
факультети доценти, филология фанлари номзоди.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. Москва, 1981. 394-б.

² Русча-ўзбекча луғат. 1-жилд. Т., 1983, 206-б. Словарь иностранных слов, издание 14-е исправленное. М.: Русский язык, 1987. 135-б.

³ С.Яни. Большое «гран мерси» // «Журналист», 1999, №7-8. 63-64-б.

⁴ А.Улугов. Тил тилсими ёки сўз сири // Тафаккур, 2006. 1-сон. 47-б.

METODIKA

Ona tili darslari jarayonida taqdimot texnologiyalaridan foydalanish

Bugungi kunda ta'lim tizimiga *multimedia*, *mediapedagogika* atamallari kirib kelmoqda.

Multimedia (inglizcha multimedia, lotin tilidagi multum – ko'p va media, medium – vosita) – bir necha xil ko'rinishlarga ega elektron axborot (matn tasviri, animatsiya, audio hamda video tasvir)lar majmuasidir.

Mediapedagogika yangi pedagogik texnologiyadir, u ommaviy axborot vositalari yordamida o'quvchilarni axborotni qiyoslab mustaqil ijodiy fikrlashga o'rgatadi. Mediapedagogika resurslariga multimedia, kompyuter, internet, bugungi kunda OFIN tizimida ishlayotgan TV va radio; kino, video, audio fayllar, elektron taqdimotlar kiradi. Internet bepoyon axborot ummoni bo'lib, yagona tarmoqqa birlashtirilgan minglab kompyuter tarmoqlari majmuidir.

Davrimiz jadal rivojlanib borayotgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining fan-texnika, iqtisodiyotning turli sohalariga keng tatbiq etilayotganligi bilan xarakterlanadi. Ta'lim tizimida turli fanlar qatori ona tili va adabiyot darslarida ham taqdimot texnologiyalaridan keng foydalansa bo'ladi. Axborot texnologiyasi vositasida dars o'tishning ushbu turi eng oddiy va qulay usulda, ya'ni mashg'ulotda ko'rgazma sifatida taqdim etishni nazarda tutadi. Bu usulda dars o'tish uchun o'qituvchiga kompyuter, multimedia proektor, AKTning "POWER POINT" dasturi asosida yaratilgan slaydlar kerak bo'ladi. Pedagogik faoliyatda slaydlarni tasniflash lozim.

Taqdimotni yaratish uch bosqichdan: rejalashtirish, taqdimotni ishlab chiqish va uni sinab ko'rishdan iborat.

Yuqoridagilarning barchasi dars turidan, ya'ni darsning mustahkamlovchi yoki yangi bilim beruvchi ekanligidan kelib chiqadi.

Taqdimotni rejalashtirish – bu maqsadni aniqlash, foydalaniladigan materiallarni o'rganish, materialning mantiqiy jihatlarini ustida ishlash, taqdimot tartibini aniqlashni o'z ichiga olgan bir necha bosqichli jarayondir.

Taqdimotni ishlab chiqish – matn va grafik ma'lumotlarning mazmuni, mohiyatini aniqlash, tahlil etish hamda taqdimot slaydlarini tayyorlashning metodologik xususiyatlarini aniqlashni o'z ichiga oladi.

Slaydlarni axborotlar bilan to'ldirishda, materialni yaxlitlikda ko'rsatish

uchun material qismlarini muhimlik darajasiga ko‘ra muayyan ketma-ketlikda ko‘rsatish ko‘zda tutiladi.

Taqdimotni sinab ko‘rish – bu yaratilgan “mahsulot” ni tekshirish va kamchiliklarini to‘g‘rilashdan iborat. Bunda materialni qanchalik muvafaq-qiyatli rejalashtirib, slayddan slaydga mazmuniy jihatdan qanchalik to‘g‘ri o‘tkazilgani tekshiriladi. Taqdimotning samaraliligi belgilangan maqsadga qanchalik erishilayotganligi bilan belgilanadi.

Taqdimotni tayyorlashda quyidagilar ko‘zda tutiladi:

- maqsadni aniqlash;
- foydalanuvchilarning bilish darajasiga qarab taqdimotning asosiy g‘oyasini aniqlash;
- qo‘shimcha ma’lumotlarni tanlash; taqdimot tuzilmasini tuzish;
- materialni foydalanuvchiga yetkazish mantig‘ini aniqlash;
- xulosani tayyorlash.

O‘qituvchilar ko‘pincha taqdimotni tayyorlashda asosiy e‘tiborni taqdimotning mazmuniga qaratib, uning maqsadini e‘tibordan chetda qoldiradilar.

Masalan, 7-sinfda “Olmosh” mavzusini o‘tib bo‘lgach, elektron taqdimotni ikki xil yo‘nalishda o‘tkazish mumkin:

Birinchi taqdimotni “Olmosh” mavzusi bo‘yicha grammatik topishmoqlar asosida tuzish mumkin. Unda olmosh so‘z turkumi haqidagi topishmoqlar beriladi va o‘quvchilar taqdimotdan topishmoqni o‘qib javobini topadilar. Bu taqdimot slaydlari o‘quvchilarning bilish darajasi va qiziqishlariga qarab tayyorlanadi.

Ikkinchi taqdimot esa “Savolnoma” deb nomlanib, uni taqdim etish jarayonida o‘quvchi bevosita ham ishtirokchi, ham baholovchi sifatida qatnashadi. Bunda avval slaydda savollar chiqadi, o‘quvchi javob berib bo‘lgach esa javoblar chiqadi. O‘quvchi nechog‘liq to‘g‘ri javob berganligini tekshirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu taqdimot olmoshlarning tuzilishiga ko‘ra turlariga bag‘ishlangan bo‘lib, u 6 slayddan iborat.

Ko‘rinib turibdiki, taqdimot jarayonida o‘quvchi namoyish qilish metodining faqat tomosha qiluvchisigina emas, balki mushohada qiluvchi ishtirokchisi, baholovchisi hamdir. Bunday taqdimotni o‘tkazish dars sifatining samaradorligini oshirish imkoniyatini beradi.¹

Nigora UMAROVA,
Toshkent shahar Sergeli tumanidagi 300-maktab o‘qituvchisi.

¹ (Taqdimotlar haqida internetning www.edunet.uz sahifasidagi mediateka b‘limidan bilib oliшингиз mumkin).

Mustahkamlash darsida o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholashi

O‘quvchilar bilimidagi bo‘shliqlarni aniqlash va to‘ldirish ularning fikr yuritishlariga, test-sinovlarda javoblarni chuqur tahlil qilib xulosa chiqarishlariga imkon yaratadi. Oraliq nazorat yoki har chorak yakunidagi MSNI-da testlar beriladi. O‘quvchilarni ana shu testlarga tayyorlash uchun quyidagidek uyushtirilgan sinov darslari yaxshi natija berishini o‘z tajribamda sinab ko‘rdim.

8-sinf ona tili darslarida II chorakda «So‘z birikmasi» va «Gap bo‘laklari» mavzulari ustida ishlanadi. Ushbu mavzular o‘tib bo‘lingach, mustahkamlash darsini quyidagicha tashkil etdim. Darsni boshlashdan avval yozuv taxtasiga quyidagi beshta gapni yozib qo‘ydim:

- A. Mening kitoblarim juda ko‘p.
- B. Besh karra besh yigirma besh bo‘ladi.
- D. Ko‘plar bu hodisaning ro‘y berganligidan qayg‘uradilar.
- E. Yaxshilar ko‘paysin, yomon qolmasin.
- F. To‘rtovlon tugal bo‘lsa, unmaganni undirar.

O‘quvchilar bu gaplarni daftarlariga ko‘chirib olganlaridan so‘ng, ustun shaklida 1 dan 20 gacha raqam yozdirdim. Men savollarni o‘qiyman. Har bir savolning javobi mazkur beshta gapdan izlanadi va raqamlar to‘g‘risiga javoblar (masalan, B,D,F tarzida) yozib boriladi. Taxminan quyidagicha savol va topshiriqlar berdim:

1. Qaysi qatordagi gapda moslashuvli birikma mavjud?
2. Bitishuv usulida birikkan so‘z birikmasi qatnashgan gapni aniqlang.
3. Daraja-miqdor ravishi hol bo‘lib kelgan gapni belgilang.
4. Qaysi qatordagi gapning egasi ot bilan ifodalangan?
5. Otlashgan sifat ega vazifasida kelgan qatorni aniqlang.
6. Qaysi qatorda bosh bo‘laklar son bilan ifodalangan?
7. Ravish ega bo‘lib kelgan qatorni aniqlang.
8. Ot so‘z turkumidagi so‘z aniqlovchi vazifasida kelgan qatorni toping.
9. Qaysi gapda olmosh qaratqichli-aniqlovchi vazifasida kelgan?
10. Olmosh sifatlovchi-aniqlovchi bo‘lib kelgan gapni toping.
11. Qaysi qatordagi gapda vositasiz to‘ldiruvchi mavjud?
12. Sabab holi ishtirok etgan sodda gapni aniqlang.
13. Qaysi gapning kesimi sodda ot-kesim?
14. Buyruq-istak maylidagi fe‘l kesim bo‘lib kelgan gapni toping.
15. Qaysi gapning kesimi yasama fe‘ldan iborat?
16. Qaysi gapning kesimi o‘tgan zamondagi fe‘ldan tuzilgan?
17. Murakkab ot-kesimli gapni aniqlang.

18. Qaysi qatorda sabab holi ishtirok etgan?
19. Bog'lama ishtirok etgan gapni toping.
20. Bog'lovchisiz qo'shma gap berilgan qatorni aniqlang.

Shundan so'ng javoblar o'qiladi. O'quvchilar daftardagi o'z yozuvlariga «to'g'ri», «noto'g'ri» belgisini qo'yib, o'z javoblarini tekshiradilar. Javoblarni quyidagi kabi jadvalda kodoskop orqali ekranga tushurish ham mumkin.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A	D	A	A	E	B	D	D	A	D	F	D	A	E	D	D	B	D	B	E

Shundan so'ng o'quvchilar to'g'ri javoblar sonini aniqlab, belgilangan ballar me'vori asosida o'zlarini o'zleri baholaydilar:

- 17–20 ball – «5»
 14–16 ball – «4»
 11–13 ball – «3»

O'quvchilar qaysi savolga ko'proq noto'g'ri javoblar bergan bo'lsalar, o'sha mavzu bo'yicha material takrorlanadi. Bunday sinovlarni har bir bo'lim va mavzuga moslab chorak yakunida o'tkazish mumkin.

Rohila VOHIDOVA,
Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumani Oqtosh shaharchasidagi 17-sonli
maktab-internatning birinchi toifali o'qituvchisi.

Badiiy asar timsollarini muammoli tahlil qilish orqali o'quvchi shaxsiy nuqtayi nazarini shakllantirish

Badiiy asarlar qaysi janrda bo'lmasin, eng avvalo, ular inson ruhiyatining turfa manzaralari, murakkab hayot in'ikosidir. Ulardagi badiiy timsollar ijodkor g'oyaviy-badiiy niyatining ifodasi, elchisi, hayotning yozuvchi his-tuyg'ulari bilan qayta sug'orilgan va ruhiy kechinmalari singdirilgan shaklidir. Turmushda har bir inson o'z qiyofasi, o'z dunyoqarashi hamda o'zgalardan farq qiluvchi va faqat o'zigagina xos shaxsiy fazilatlarga ega bo'lganidek, biz o'qigan badiiy kitoblardagi timsollar ham rang-barangdir. Adibning tuyg'ulari nechog'liq kuchli, hayajonli bo'lsa, u yaratgan timsollar ham shu qadar jozibali, sehrlovchi qudratga ega bo'ladi. Ularni o'qib, qahramonlarining hissiyotlarini, qalb tuyg'ularini o'zimizga «yuqtiramiz», ular singari iztirobga tushamiz, nimanidir yoqlaymiz yoki, aksincha, inkor qilamiz.

O'qituvchi-murabbiylarimiz uzoq vaqt sho'ro davri pedagogikasi mezon-

lari bo'yicha badiiy asar timsollarini adabiyot saboqlarida ijobiy va salbiy guruhlariga bo'lib, bir yoqlama tahlil qilib keldilar. Asar timsollarini qaysi sinfning vakili ekanligi hamda o'zida qanday g'oyani ifodalashiga qarab tahlil qilishga odatlangandik. Oqibatda, o'rganilayotgan badiiy asarning «shirasi», haqiqiy jozibasi, sehr-u sinoati «g'ubor bosib» qolgan, qahramon esa tirik inson sifatidagi o'ziga xos xislatlardan mahrum bo'lgani holda yozuvchi yoki o'qituvchi «kashf» etgan tayyor andozalar, bir xildagi qoliplar, go'yo «xamirturush» kabi mulohazalar bilan cheklandik.

Bugungi kunda esa yuqoridagi kabi tahlil va tamoyillar eskirdi. Asar qahramonlarining ruhiyati, zohiriy va botiniy xislatlari, oddiy tirik inson sifatidagi kamchilik va nuqsonlari – butun qaddi-basti uyg'un holda keng tahlil qilinadigan bo'ldi. Taniqli olim, pedagogika fanlari doktori, professor Qozoqboy Yo'ldoshev ta'kidlaganidek, «to'liq rejaga(qoli pga) tushgan faoliyat ijod bo'la olmaydi, hayotdagi odamlarni jo'ngina, shunchaki yaxshi va yomon guruhlariga ajratish noto'g'ri bo'lganidek, badiiy timsollarni ham ijobiy yoki salbiyga ajratish to'g'ri emas, aksincha, inson g'oyat murakkab, hayotdagidek serqirra mavjudot bo'lib, uning tabiatidagi son-sanoqsiz qirralari, cheksiz tovlanishlari butun murakkabligi bilan atroflicha tahlil qilinishi»... maqsadga muvofiqdir.

Fikrimizcha, asar timsollarining eng maqbul tahlili ustoz va shogird uchun ham *muammoli tahlildir*. Bu usulda o'quvchilar asar matniga erkin yondashadilar, har bir timsol ruhiyatiga, yurak qatlamlariga chuqur kirib boradilar, ezgu xatti-harakatlariga ham, nojoiz-noaxloqiy, salbiy xislatlarga ham aslo befarq bo'la olmaydilar. Ularni yo ma'qullaydilar, yoki inkor etadilar.

Badiiy asar qahramonlarini o'rganish jarayonida (asar matni o'zlashtirilgandan so'ng) o'quvchilarga ularning o'ziga ma'qul yoki nojoiz jihatlari, yoki qiyofa-portret tasvirlarini qisqacha konspekt daftarlariga yozdirgan ma'qul. Bu ish o'quvchilarga kelgusi darslarda yozilajak insholari, test topshiriqlarini bajarishlari uchun asqotadi. Muhimi, tahlilda loqaydlik, erinchoqlik qilmaslik zarur. O'quvchi asar mazmunidan to'la-to'kis xabardor bo'lmasa, uni mustaqil ijodiy tahlil qilishi amri-mahol. Hayot mantig'i qayerda-yu, badiiy mantiq qayerdaligini idrok eta olmaydilar. Agar o'qituvchi 45 daqiqalik ish faoliyatini unumli, to'g'ri va oqilona, tejamkorlik bilan uyushtira olsa, qahramonlar tahliliga ham, bahs-munozaraga ham, yakuniy xulosalarga ham imkon topa oladi. Vaqt bemalol bo'lgan chog'da (fakultativlarda) o'quvchi o'z tengdosh-sinfdoxlari va ustozlari bilan ochiqchasiga, emin-erkin bahs-munozaraga kirisha oladi. Bunday paytda ancha ilgariroq o'rganilgan bir necha asarning yetakchi timsollari tahlilida muammoli vaziyatlar muhitini yaratish mumkin.

Fikrimiz isboti sifatida yuqori sinflar (VIII, IX, XI)da yirik mavzulardan soʻng yalpi takrorlash-umumlashtirish mashgʻulotining bir turini XI sinf misolida koʻramiz.

Bu darsni «Oʻtgan kunlar», «Mehrobdan chayon», «Kecha va kunduz», «Qutlugʻ qon» romanlari asosida bahs-munozara tarzida oʻtdim. Tahlil jara-yonida oʻquvchilar oʻz fikrlarini ifoda etishga undovchi savollar berdim.

Savol: Yuqoridagi romanlar qahramonlari Kumushbibbi, Raʼno, jabrdiyda qiz Gulnor va maʼsuma, dugonangizday boʻlib qolgan Zebiniso oʻz davrida yashab oʻtgan sizlarning tengdoshlaringiz boʻlib, yaqin oʻtmishda yashagan taqdirdosh, darddosh, tuygʻudosh qizlardir. Ularning bir-biridan farqi ni-mada? Ularni ikki tomchi suvdek bir xil deyish mumkinmi?

1-oʻquvchi: Ularni aynan bir xil toifadagi xotin-qizlar deyish notoʻgʻri. Yaqin oʻtmishimizda yashagan bu toʻrt qahramonning oila, ishq-muhabbat, shaxsiy turmushlaridagi fojiali nuqtalar oʻxshash. Kumush oʻz kundoshi Zaynab-ning, Gulnor Mirzakarimboyniing tantiq, erkatoy qizi Nurining, bahordek musaffo, soddadil 15 yoshli Zebiniso esa Poshshoxon (kundoshlaridan biri)ning ogʻusi-kuchalasi oqibatida orzu-niyatlari barbod boʻldi. Raʼnogina ularga oʻxshamaydi.

Savol: Oʻsha paytda johil va mutaassib otalar hissiz-hayosiz mingboshilar, olchoq va munofiq boy-u boyvachchalarning yuzidagi niqobini adolat sham-shiri bilan yirtib tashlashi mumkinmidi?

2-oʻquvchi: Toʻgʻri, Zebinisoning otasi Razzoq soʻfi, Choʻlpon aytmoq-chi, «*koʻrgazmaga qoʻyilgan antiqa bir maxluq*»lardan, johil va qoʻrs, badfeʼl va oʻta mutaassib kishi. Lekin Raʼnoning otasi — Solih mahdum unday emas, maktabdor, oʻqimishli domla, Razzoq soʻfiga yoki Gulnorning otasi — adash-gan, «oʻz yuragini zamon boʻrilariga» yedirgan jabrdiyda Yormat otaga oʻxshamaydi. Biroq mahdum taʼmagir, juda xasis, tilyogʻlamachi; Xudoyorga quda boʻlishni yolgʻiz qizining muhabbatidan ustun qoʻyadi. Menimcha, bu otalar oʻz qizlarining fojiali qismati uchun gunohkor padarlardir. Balki har qancha gunohkor boʻlishmasin, ular zamona zaylidan, zoʻravonlarning zugʻumi bilan shu kuyga tushishgan, boshi berk koʻchaga kirishgan, desak oʻrinli boʻlar...

3-oʻquvchi: Yuqoridagi fikrlarga qoʻshilaman. Otalarning gunohlari, shub-hasiz, katta, zalvorli, oʻz qizlarini «*zamona ajdaholariga*» ravo koʻrishgan, adashishgan. Ehtimol, shu yoʻsinda nochor oilalarini qizlari badaliga tiklab olishni oʻylashgandir? Lekin men Raʼno, Kumush, Zaynab va Gulnorga bir xil tosh-tarozi qoʻyish mumkin emas, deb hisoblayman. Toptalgan muhab-bat, xazon boʻlgan sevgi, nobop muhit, nochor sharoitlar... hatto mutaas-sib, johil va nodon otalar boʻlsa bordir. Ular kabilar hozir ham uchrab turadi. Bu jihatdan yuqoridagi romanlar sujetida bir oz oʻxshashliklar bor, albatta.

Savol: Taqdirdosh, bir-biriga qariyb zamondosh bu qahramonlar xatti-harakatlarida, ichki va tashqi dunyosida qanday ayricha, nozik farqlar mavjud?

4-o'quvchi: Kumushbibi rosti, orzuimdagi qiz, oqila, sadoqatli, andishali. U Otabekni chin yurakdan sevganidan ko'zda qalqigan yoshlari bilan yana uylanishiga rozilik beradi. Faqat: «*Meni unutmaysizmi?*» deya armon bilan o'ksinib qolaveradi. U boshqalardek, olamni buzib, ko'chaga chiqib ayuhannos solib, dodlamaydi, o'zgalardan or-nomus qiladi. Bunchalik bardoshi, sabr-qanoatni qayerdan oldiykin, deya goho o'ylab qolaman.

Savol: Gulnor-chi? Zaynab yoki murg'ak tasavvurli Zebinisolar-chi? Ularning ruhiyatida ham Kumushga xos fazilatlar bormi? Kumushni murosasoz ayol, Gulnorni esa taqdiriga tan bergan, mutloq tobe, mute qiz, otanasiga qarshi chiqish, o'z haq-huquqi, sha'ni uchun kurashishga ojizlik qiluvchi qiz desa bo'ladimi?

5-o'quvchi: Gulnor ham, ma'suma Zebiniso ham otasining quli. Har ikkovining mushtarak jihatlari ko'p: itoatgo'y, soddadil, oqko'ngil, ishonuvchan, ammo o'z mehnatlarining rohatini ko'rishmagan. Qisqasi, ular o'z mash'um taqdirlarining quliga aylanib qolishgan. Axir, har bir inson o'z baxt-iqboli, ertangi kuni uchun kurashishi ham kerak-ku! Boshlariga tushgan qora kunlariga, asosan, o'zlari aybdor, deb hisoblayman.

Savol: To'g'ri, Zebiniso, Kumush, bo'sh-bayov Zaynablarining baxtsizligida o'zlarining ham ayblari bor. Ammo ular mavjud nobop va nochor muhit, notinch tuzumda o'z baxtlari uchun kurasha olarmidilar? Yozuvchi Abdulla Qodiriyning o'zi aytganidek, «*tariximizning eng kir, qora kunlari bo'lmish xon zamonlari*» ning muhri borligini inkor etish mumkinmi?

6-o'quvchi: Kumushga, Zaynabga, Gulnor va Zebinisolarga sevisish-sevish inon-ixtiyorsiz, lahzalik quvonchlarini ham tatimagan, baxt-visol lazzatlari uzoqqa cho'zilmagan, zamona zo'rlarining qutqusi-ig'vosi bilan chilparchin bo'lgan... Biroq Ra'no jasur, mard, tanti qiz. Romandagi («Mehrobdan chayon») Gulshan, Nazmi, Nozik — qay birini olmang, Xudoyor saltanati-ning, zo'ravon tuzumning qurbonlari. O'zlari aytmoqchi, ularga «*it tekkan*». Itning ismi Xudoyor. Ra'no esa boshqacha, «*Jasur qiz*» bobini o'qisangiz bahri-dilingiz ochiladi.

Romanning 470–471-sahifalarini, hatto, yod olgan tengdoshlarim bor. Shu sahifadan olingan Ra'noning quyidagi so'zlari ayniqsa e'tiborlidir:

«— *Haligi, haligi, so'zingiz chin bo'lsa, men ham siz bilan ketishni xohlayman. Basharti, sizga og'ir oshmasam...*».

Bu — dilbar qiz Ra'noning seviklisi Anvarga aytgan so'zlari, o'tinchi! Chindan ham bu so'zlar o'sha davr musulmon xotin-qizlari tomonidan «Xudoyorxonning hayvoniy xohish-istagiga qarshi isyon ko'tarilish», deb

baholaydi Qodiriy ham. Agar Kumush ham, Gulnor va Zebinisolar ham uyat-andishani bilmagan Mirzakarimboylarga, chalasavod Akbarali ming-boshilarga qarshi Ra'no kabi bosh ko'tarsalar edi, baxtli bo'lishlari mumkin edi.

Savol: Ra'noni hamma davrdosh dugonalaridan ustun qo'yingiz-u, negadir, nazarimda, nozik bir jihatini unutayapsizlar. Axir, Ra'no – qiz bola, musulmon farzandi! Ko'ngil qo'ygan yigitiga qochish haqidagi taklifni birinchi bo'lib aytishi andishasizlik emasmikin?

7-o'quvchi: Nega andishasizlik bo'lar ekan? Romanning «Qo'rqinch bir jasorat» bobini bultur yodlaganman. Anvar mirzoning Xudoyorxon bilan yuzma-yuz suhbatini bir eslaylik. Mana uning so'zlari:

«– *Musulmonchilikda yuzlab xotin ustiga bir kambag'al uylanmoqchi bo'lg'on qizga ham zo'rlik qilish bormi, qiblayi olam?...».*

O'ylaymanki, sizning yuqoridagi savolingizga ushbu parcha mantig'i to'la javob bo'la oladi.

8-o'quvchi: Basharti, Ra'no shu taklifni aytmaganida edi, xonning iflos haramiga, ehtimol, yuz birinchi kundosh bo'lib borishi, baxti xazon bo'lishi mumkin edi. Jondan aziz kishisi bilan birga bo'lolmas edi.

Savol: Rost gap, chin sevgi eng og'ir va qaltis vaziyatlarda sinovdan o'tadi. Ra'noning xatti-harakatlarini men ham yoqlayman. Tantilik, mardlik yurt egasi bo'lmish xon saroyida oyoq-osti bo'lib, bosib-yanchilib turganida, andishadek nozik tuyg'uni «musulmonchilikka dog' tushadi», deb o'ylash kerak emas. Ra'noning qochish haqidagi taklifi andishasizlik emas, balki Anvar taqdiriga befarq emasligidan, ziyrakligidan, topqirligidan nishona emasmi?

9-o'quvchi: Zebiniso butkul boshqacha qiz. U Kumushdan ham, Ra'no va Gulnordan ham ba'zi xislatlari bilan ajralib turadi. «*Ota rozi – xudo rozi*» – sharq falsafasining quli, soddadil, ishonuvchan, mutelashgan, chirkin muhitning qurbonidir!

10-o'quvchi: 15 yoshli Zebiniso Cho'lpon tasviridagi bahorga o'xshaydi, binafsha singari beg'ubor, beozor, tortinchoq qiz. Qo'ng'iroqdek ovozi boshiga bitgan balo bo'ldi... shu xislatlari uni o'z davrining qurboni bo'lishiga olib keldi. Agar u Ra'no singari bir oz jasoratli, dovyurak bo'lganida edi, O'lmasjonga bo'lgan iliq va samimiy tuyg'ulari uchun kurashgan bo'lardi.

O'qituvchining xulosasi: Fikrlaringiz asosli, ishonarli, eng muhimi, yuqoridagi to'rt roman mazmunidan va timsollari taqdiridan yaxshigina xabardorsiz. Ular sizning zamondoshlaringiz ham emas. Shunga qaramay, ularning ayanchli qismatiga sherik bo'la oldingiz. Goh qayg'urdingiz, goh xazin, ezgin tuyg'ularga berilib, Turkistonimiz o'tmishining qorong'u sahifalarini bir-bir varaqladingiz. Qahramonlaringizga darddosh bo'la turib, eng bebaho

boyligimiz – istiqloq va o‘zbek xotin-qizlarining bugungi baxtiyor oilaviy turmushi, ertangi yorug‘ kunlarini o‘ylab, ruhiyatingiz ham taskin topdi. Dorilomon shu kunlarga yetkazgani uchun yosh qalbingiz yashash-yaratish, sevib-sevilishdek bir-biridan shirin, masrur tuyg‘ularga oshufta bo‘ldi.

Shunday qilib, yuqorida qayd etilgan romanlarning yetakchi timsollari tahlili jarayonida o‘quvchilarning har bir qahramon taqdiriga qiziqishi, mustaqil ravishda tahlilga, nuqtayi nazarlarini bildirishga ehtiyoj sezishi, ijodkorlikka intilishi orta boradi. Shuningdek, ular badiiy asar timsollarini keng qamrovli tahlil qilishga, mushohada yuritishga, shaxsiy fikrlarini asoslay olishga odatlana boradilar. Buning uchun qo‘shimcha badiiy va ilmiy adabiyotlardan foydalanishga intiladilar. Mustaqil tahlilga moyillik esa asarlardagi eng nozik va mayda holatlarni, kichik epizodlarni ham bexato ilg‘ab, eslab qolishlariga, kelgusida yosh munaqqid kabi u yoki bu kitob haqida o‘zgalarga shaxsiy mulohazalarini mahorat bilan ifodalab berishlariga omil bo‘ladi.

Muhammad MELIYO‘ZIYEV,
Sirdaryo viloyati, Boyovut tumanidagi 40-o‘rta maktab o‘qituvchisi,
«O‘zbekiston xalq ta’limi a’lochisi».

11-sinfda Erkin Vohidov lirikasini o‘rganish tajribasidan

11-sinfda Erkin Vohidov ijodini o‘rganish uchun dasturda 5 soat vaqt ajratilgan. Shuning 1 soati shoir lirikasini o‘rganishga mo‘ljallangan. Ushbu darsni men she’rxonlik musobaqasi shaklida o‘tkazdim.

Xonani shoirning portreti, tayanch tarqatmalar, shoir she’rlari asosida tuzilgan rebuslar bilan jihozladim. Sinfni ikki guruhga: «Yoshlik», «Muhabbat» guruhlariga ajratdim. «Yoshlik» guruhiga qizlar, «Muhabbat» guruhiga o‘g‘il bolalar kirdi.

1-shartga muvofiq ikkala guruhdan bittadan o‘quvchi konvert ichidagi qog‘ozga yozilgan quyidagi ma’lumotlardan shoir hayoti va ijodiga oid ma’lumotlarni terib olishi kerak edi.

1. Uning «Po‘lat quyuvchi», «Hamshaharlarim», «Chin yurakdan» she’riy to‘plamlari bor.

2. U 1929 yilning 1 martida Qo‘qon shahri yaqinidagi Oxunqaynar qishlog‘ida tug‘ilgan.

3. U 1947 yilda «xalq dushmani» sifatida ayblanib, nohaq qamoqqa olingan.

4. Ilk she’riga taxallus o‘rnida «22-maktab 7-«A» sinf» jumlasini qo‘llagan. (Javob: Shoir ilk she’riga taxallus o‘rnida «22-maktab 7-«A» sinf» jumlasini qo‘llagan).

2-shartga binoan guruhlararo she'r aytish bahsi o'tkazildi. Bahs «Sevgi izhori» deb nomlanib, unda faqat muhabbat va vafo mazmunidagi satrlar yodga olinishi kerak edi. Bahs guruhlardan biri yengilguncha davom etdi. Masalan,

«Yoshlik» guruhi

Qaro qoshing, qalam qoshing, quyuq qayrilma qoshing, qiz.
 Qilur qatlimga qasd qayrab-qilich qotil qaroshing, qiz.
 Qafasda qalb qushin qiynab, qanot qoqmoqqa qo'yaysan,
 Qarab qo'yg'in qiyo, qalbimni qizdirsin, qaroshing, qiz....

«Muhabbat» guruhi

Do'stlarimni hayron qoldirar ba'zan ishqiy she'rlar yozganim.
 Hazilkashlar qo'yamdan so'rar: «Kuylaganing qaysi nozanin?»
 Yo'q dey desam, kulgi bo'laman, aldamoqni hech ko'rmayman ep.
 Ne ham derdim, hazil qilaman, shoir hali izlanishda, deb.

«Yoshlik» guruhi

Inson bilan tirikdir inson, muhabbatda hayotning boshi.
 Odamzodga baxsh etadi jon odamlarning mehr quyoshi.

«Muhabbat» guruhi

Seni yotlar tugul hatto – qilurman rashk o'zimdan ham,
 Uzoqroq termulib qolsam, bo'lurman g'ash ko'zimdan ham.

3-shartga ko'ra guruhlar shaxmat taxtasiga yashirilgan «Insoniyat tarixi» she'riy rivoyati qahramoni Donishmandning fikrini asp yurish orqali o'qishi kerak edi. Jumlani birinchi bo'lib o'qiy olgan guruh shart g'olibi bo'ldi.

1	O		di,			ri		
2				xin	ka			ta
3		dam		o'			shu	
4			maz		bo'	che	yat	
5	lar		la			ni		
6			tu	mu		la	g'am	ni
7	g'i	di,			di,	so		
8			la	in			di.	
	A	b	c	d	e	f	g	h

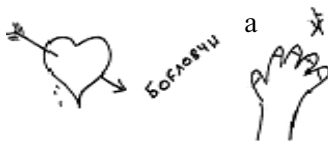
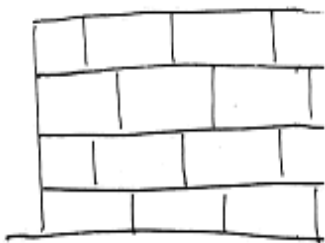
(Javob: Odamlar tug‘iladi, g‘am chekadi, o‘ladi. Insoniyat tarixin mazmuni shu bo‘ladi).

4-shartga binoan shoir to‘plami yoki she‘rining nomi yashirilgan quyidagi rebuslar yechilishi kerak edi.

1. «YOSHLIK» guruhiga

2. «MUHABBAT» guruhiga

Au

Javob: «Oltin devor».

Javob: «Yurak va aql».

5-shartda sardorlar bellashdilar. Ya‘ni ular yozuv taxtasiga bir vaqtning o‘zida 2 daqiqa davomida shoir she‘riyatining mavzular ko‘lamini yozib chiqdilar. Masalan, «Yoshlik» guruhi sardori *muhabbat, vatan, ona, tabiat* kabi so‘zlarni yozdi.

Dars yakunida ballar nisbatiga ko‘ra g‘olib guruh aniqlandi va baholandi (har bir to‘g‘ri javobga ball qo‘yildi).

Uyga vazifa qilib shoirning lirik she‘rlaridan birini yod olish topshirig‘i berildi.

Sohibaxon YO‘LDOSHEVA,
Andijon viloyati Asaka tumani
46-maktab o‘qituvchisi.

Muhammad Yusufning Vatan haqidagi she‘rlari ustida ishlashda kompyuterdan foydalanish

2006–2007-o‘quv yili «Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda pedagog kadrlar salohiyatini oshirish o‘quv yili» deb nomlandi. Shu bois har bir pedagog, jumladan, til va adabiyot fani o‘qituvchisi ham kompyuter texnologiyalaridan foydalanib, zamon talabiga javob beradigan

o'quv qo'llanmalari yaratish, axborot texnologiyalarini qo'llash metodikasini bilishi va ishlab chiqishi dolzarb vazifalardan biriga aylandi.

Lekin o'zbek adabiyoti fanidan elektron multimediya darsliklari, darsliklarning elektron versiyalari deyarli yaratilmagan, yaratilganlari esa talab darajasida emas. Borlaridan ham o'qituvchilar foydalanishni bilmaydilar. Ushbu maqolada 8-sinf dasturidagi Muhammad Yusufning ona-Vatan madhiga bag'ishlangan she'rlarini kompyuter vositasida o'rganishning ayrim usullarini hamkasblarimiz hukmiga havola etmoqchiman.

Darsning ta'limiy maqsadi: o'quvchilarning mustaqil mutolaa qilish ko'nikmalarini kompyuter vositasida shakllantirish; Muhammad Yusuf she'riyati bilan tanishtirish; talmeh san'ati haqida ma'lumot berish.

Darsning tarbiyaviy maqsadi: Muhammad Yusufning ona-Vatan madh etilgan she'rlari asosida o'quvchilarda vatanparvarlik, insonparvarlik hislarini o'stirish, Vatanimiz o'tmishini o'rganishga qiziqtirish.

Dars o'qituvchining quyidagi so'zi bilan boshlandi:

Vatan! Men ne deb atay seni, onami, jonim deymi seni bo'g'zimda turgan?

Shundan so'ng kompyuter karnayi orqali musiqa sadolari ostida "Erta so'ngan yulduzlar"¹ ko'rsatuvidan yozib olingan shoirning o'zi o'qigan quyidagi misralari jaranglab, o'quvchilar diqqatini tortadi:

*Tushlarimga kelib momo To'maris,
Necha bor ro'molin boshimga ilgan.
Har safar oq harir libosda kelib,
Jonimga tug'yonlar ildirib ketar.
Boshlarimni silab, bir so'z aytmayin,
Ichimdagi qulni o'ldirib ketar.
Ketar shamollarga qo'shilib, yonib,
Tuproq yo'llariga osilar tinchim.
Hilpirab erk borar tug'ga aylanib,
Vatandir dunyoda tanho ilinjim!
Sen so'z aytar bo'lsang keksa momongga,
Urib turgan qalbi — Vatandin aytgin!²*

She'r tinglangach, o'qituvchi gapida davom etadi: Vatan haqida yonib so'z aytgan insonlardan biri, hayoti ham bir sham yanglig' yonib o'chgan shoir Muhammad Yusufdir. Bugungi darsimizni mustaqil o'qilgan asarlar asosida Muhammad Yusuf ijodiga, uning porloq xotirasiga bag'ishlaymiz.

Shundan so'ng o'quvchilar Muhammad Yusuf hayotiga oid darsga tayyorlab kelgan quyidagi ma'lumotlarni bayon etadilar.

I-o'quvchi: O'zbek milliy adabiyotining ko'zga ko'ringan iste'dodli shoirlaridan biri — Muhammad Yusuf 1954-yil 26-aprelda Andijon viloyatining Marhamat tumani, Qovunchi qishlog'ida bog'bon oilasida tavallud topdi. O'rta

maktabni tugatgandan so‘ng Respublika rus tili va adabiyoti institutiga qabul qilindi va 1978-yilda uni tamomladi.

(O‘quvchi gapirayotganda monitorida Andijonning tabiati, shahar va qishloqlari, qirlaridagi qirg‘ovullar, ming yillik chinorlari, soydagi zilol suvlari aks etib turadi.)

2-o‘quvchi: Shoir 1978–1980-yillarda “Kitobsevarlar jamiyati” da, 1980–1986-yillarda “Toshkent oqshomi” gazetasida, 1992–1996-yillarda esa G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyatida, so‘ngra “O‘zbekiston ovozi” gazetasida faoliyat ko‘rsatgan.

Shu o‘rinda o‘qituvchi O‘zbekiston qahramoni Erkin Vohidovning ushbu so‘zlarini qayd etadi:

“... u Muhammad Yusupov nomi bilan ijod qilar edi. Men “Yoshlik” jurnalining bosh muharriri edim. U vaqtlar yosh shoirlarning bitta, taniqli shoirlarning uch-to‘rtta she’riga joy ajratar edik. Muhammadjonning she’rlari bu qobiqni yorib chiqqan; unga bir sahifa ajratgandik. U juda tez og‘izga tushdi. “Toshkent oqshomi”, “O‘zbekiston ovozi” gazetalaridagi faoliyati esa uni boshqa olamga olib kirdi. Uning tanqidiy yo‘nalishdagi “luqma”lari, kichik-kichik qatralari, bir qator maqolalari Maqsad Yaxshiyev taxallusi bilan gazetalar sahifalarida tez-tez ko‘zga tashlanadigan bo‘ldi”.³

3-o‘quvchi: Shoir o‘ndan ortiq she’riy to‘plamlarning, juda ko‘p qo‘shiqning muallifi sifatida keng kitobxonlar qalbiga kirib borgan.

O‘qituvchi oldindan tayyorlab qo‘ygan ushbu slaydlarni o‘quvchilar monitoriga uzatadi (1-jadval):

(Dars yakunida monitoridagi mazkur slaydlar printer orqali qog'ozga chiqarilib, o'quvchilarga tarqatiladi. Bunda o'qituvchi vaqtdan yutadi, shu bilan birga, o'quvchilarning eslab qolish qobiliyatlari va ko'z xotirasiga tayaniladi, eng asosiysi, o'quvchida mavzuni o'rganishga nisbatan qiziqish uyg'onadi.)

O'qituvchi shoirning hayoti lavhalarini bilan qisman tanishilgani, endi esa shoirning ijodi yuzasidan so'z yuritilishini aytadi. She'rlaridan misol keltirib, umri bir shamga o'xshagan shoirning ijodi atrofida yoshlar, she'rlari ixlosmandlari parvona bo'lganlarini ta'kidlab, mushoiraga taklif etadi.

O'quvchilar o'tirgan joylarida belgilangan tartib raqamlari bo'yicha shoir ijodidan namunalar o'qiy boshlaydilar. Ular o'qigan namunalar o'qituvchi tomonidan audio tasmasiga yozib boriladi. O'quvchilar audio tasmasidan she'rlarni tinglab, yo'l qo'ygan xatolarini aniqlaydilar, tahlil qiladilar. Bu o'quvchilarga o'z bilimlarini xolisona baholash imkonini beradi. Xatosiz o'qigan o'quvchi rag'batlantiriladi.

Darsning navbatdagi qismida mavzuni yanada mukammalroq yoritish va she'rlarga izoh berish maqsadida "Zakovat" o'yini uyushtiriladi. Buning uchun multimediyaning "Konferensiyani uyushtirish" dasturidan foydalaniladi. Konferensiyaning ikki xil turi mavjud: uchtalik va erkin suhbat. Mavzu yuzasidan uchtalik konferensiyani o'tkazish uchun o'qituvchi o'z monitoridagi asboblar panelining maxsus tugmasini bosib, uchta o'quvchini tanlaydi. O'quvchilar o'z tartib raqamlarini o'zgartirib, o'zlariga yoqqan nom qo'yadilar. Masalan, "Ziyo", "Bilim", "Zakovat". Ularga shoir she'rlaridan birini tanlab, uning matni ustida ishlash topshirig'i beriladi. Buning uchun o'qituvchi har bir guruh monitoriga savol uzatadi. Masalan:

1. She'rning asosiy g'oyasi nimada?
2. Shoirning ko'nglidagi gaplari, asosan, qaysi misralarda o'z ifodasini topgan?
3. She'rda sizga tanish qanday badiiy til vositalari qo'llangan?
4. She'rda qanday tinish belgilari ishlatilgan va nima maqsadda qo'llangan?
5. Shoir quyidagi misralarda nima demoqchi:

*Qirq yil qulluq qilsam ham agar
Uzolmasman sendan qarzimni.*

6. Shoirning "Buxoroning batamom sog'ayib ketishi uchun obidalarining, betakror qasrlarning buyuk me'mori — Sinosi yetishmay turibdi" deyishiga nima sabab bo'lgan?

7. Shoir nima uchun "o'pay desa, peshonasi yo'q" qizg'aldoqni, "ko'zi to'la yosh" jayronni sevib qoladi?

O'quvchi belgilangan vaqt davomidagina javobni o'qituvchiga uzatishi lozim. Vaqt o'tgach, javob berish huquqidan mahrum bo'ladi yoki jarima oladi.

Bu usul o'quvchini tez fikrlashga va vaqt qadriga yetishga o'rgatadi. O'qituvchi o'quvchilarning javoblariga e'tibor va hurmat bilan yondashib, hadeb aralasha-vermagani ma'qul. O'qituvchi guruh o'quvchilari orasida hamjihatlikka asoslangan samimiylilik, xolisona fikr bildirish va betaraf munosabatni yuzaga keltirishga harakat qilishi va uddalashi kerak.

Savol-javoblardan so'ng o'qituvchi Muhammad Yusufning she'rlari nima uchun muxlislarning esini og'dirgan, o'ylatgan, kuldorgan, yig'latgan, o'z og'ushiga tortganligi haqida, Vatanimiz ravnaqiga hissa qo'shgan buyuk allomalar, tarixiy voqealarga juda ko'p murojaat etganligi haqida gapiradi. Shoirning she'rlarida dard borligi, hayotning gultoji bo'lmish insonning, xalqning dardini tushuna olganligini she'rlaridan olingan parchalar asosida qayd etadi. So'ngra shoir she'rlarida Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Bobur, Najmiddin Kubro, Mirzo Ulug'bek kabi allomalar nomini tilga olib, talmeh san'atidan mohirona foydalangani haqida gapiradi va kompyuter ekraniga talmeh san'ati haqida quyidagi ma'lumotni uzatadi:

Talmeh o'tmishdagi mashhur zotlarga, mashhur qissa, mashhur bayt yoki mashhur maqolga ishora qilish usulidir.

Talmeh san'atiga Muhammad Yusufning quyidagi she'ri misol sifatida keltiriladi va izoh beriladi:

*Biz barhayot siymo degan o'sha o'lmas
Alisherning avlodlari — alla bilmas.
Uchdi Chambil ko'llaridan so'nggi o'rdak,
Alpomishlar yotgan beshik endi ertak.
O'z bolasi Ulug'bekka qilich soldi,
Shoh bolasi bo'lib bir ko'k yulduz qoldi.
Chaqmoq bo'lib keldi Bobur, ketdi Bobur,
O'zbek endi o'z uyida ham musofir.
Bir boshi hech qovushmagach, hatto Mashrab
Devona ham o'z yurtini ketdi tashlab.
Toping qani Qo'qonida suratini,
O'zbek quvdi, uyg'ur ko'mdi Furqatini.
O'tganlarni o'ylab dilda dardi pinhon,
Oybek o'tdi, G'afur G'ulom, Shukur Burhon.⁴*

Shundan so'ng talmeh san'atiga misol topish vazifasi o'quvchilarning o'zlariga yuklanadi. Topshiriq bajarilgach, shoirning talmeh san'atida yozilgan she'rlari tasnifi slaydlar orqali namoyon bo'ladi va uni o'quvchilar daftarlariga yozib oladilar. She'rlarning mavzusiga qarab ifoda uslubi aniqlanadi. So'ngra har bir she'rdagi alam, dard, shukronalik, qayg'u, muhabbat hislari ifodalangan o'rnlarni belgilash topshirig'i beriladi. Masalan:

*Kim Qashqarni qildi makon,
Kim Enasoy tomonda.
Jaloliddin – Kurdistonda,
Boburing – Hindistonda.
Bu qanday yuz qarolig‘ deb,
Yotarlar zimistonda,*

– deb shoir nima demoqchi?

*Ming yillik chinorlar bo‘ldi-ku o‘tin,
Qosh-u qabog‘ingga to‘ldi-ku tutun.
Soyingda qoldimu suving bir yutum,
Nega yig‘lamaysan, ahli Andijon?*

singari so‘zlarining sababi nimada deb o‘ylaysiz?

O‘tilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida kompyuterda o‘yinlar tashkil etiladi. Bu esa o‘qituvchidan izlanishni talab etadi. Buning uchun tegishli manbalardan zarur ma‘lumotlarni olib, uni darsga tatbiq etish mumkin. Masalan, o‘quvchilarimizning aksariyati yosh xonandalarimiz ijrosidagi qo‘shiqlarni deyarli yoddan bilishadi-yu, lekin bu qo‘shiqlarning matni kimning qalamiga mansub ekanini bilmaydilar. Shu o‘rinda ularning bilim va xotiralarini tekshirish, dars mavzuini mustahkamlash maqsadida “Domino” o‘yini tashkil etiladi (3-jadval). Bunda har bir o‘quvchining monitoriga o‘qituvchi tomonidan oq-qora katakchalar yuboriladi. Katakklarning birida savol beriladi. O‘quvchi ushbu savolning javobini topib, o‘z tartib raqamini va belgilagan javobini o‘qituvchi monitoriga uzatadi. O‘qituvchi monitor ekranida har bir o‘quvchining balini belgilab boradi. Bu topshiriqni bajarish uchun o‘quvchining partasi ustida, albatta, shoirning saylanmasi⁵ bo‘lishi kerak.

Iqror	Qadim yurtga qaytsin navolarim, Qumlar bosib qurimasin daryolarim. Xalq bo‘l, elim.
-------	---

Xalq bo‘l, elim	Men dunyoni nima qildim, o‘zing yorug‘ jahonim.
-----------------	---

Vatanim	Bog‘ishamol kezgan yellaring, Qirlarda kekkaygan qirg‘ovullaring.
---------	---

Andijon	Qon yig‘latdi qaysi bag‘ritosh, Jayron nega ko‘zing to‘la yosh.
---------	---

Jayron	O‘tar qancha yillar to‘zoni, Yulduzlar ko‘z yoshi – samoni.
--------	---

Mehr qolur	Muhabbatim, qaydasan qalb ardog‘im, Jayronko‘zim, qirlarda qolgan ohum.
------------	---

Muhabbatim	Donishni qiynab to‘ymagan, Hol-joniga qo‘ymagan
------------	---

Mashrab xirgoyisi	Shoirlik men uchun aslo orzumas, Shu ham ish bo‘ldimi yigit boshiga.
-------------------	--

O‘yin yakunida javoblar muhokama qilinib, o‘quvchilarning javoblari baholanadi. Bunday o‘yinlarni to‘g‘ri tashkillashtirish o‘quvchilar xotirasini mustahkamlashi bilan birga, ularni izlanuvchanlikka, ijodkorlikka o‘rgatadi.

O‘qituvchi darsni quyidagicha yakunladi:

“2001-yil boqiylik dunyosiga safar qilgan buyuk va sodda inson Muhammad Yusuf halol va pokiza qalb egasi edi. Uning she‘riyati ma‘naviyatga to‘la. U muhabbat haqida kuylaydimi, tariximiz-u taqdirimiz haqida kuylaydimi – barcha-barchasida hayotga, haqiqatga hamnafaslik sezilib turadi.

Undan betakror, chinakam ijodiy meros qoldi. Muhammad Yusuf qalbi-mizda mangu uyg‘oq qo‘shiq bo‘lib qoladi. Zero, Halima Xudoyberdiyeva aytganidek:

*Bir arsloni o‘tdi O‘zbekning,
Ohi ko‘kka yetdi O‘zbekning.
Quyosh yig‘la, osmon, aza tut,
Muhammadi ketdi O‘zbekning!”⁶*

Demak, adabiyot darslarida kompyuterdan foydalanish o‘quvchilarning mavzuga bo‘lgan qiziqishlarini orttiradi. Lekin bu butun dars davomida kompyuter texnologiyasini qo‘llash lozim degani emas, albatta. O‘qituvchining badiiy asarni jonli, jarangdor ohang bilan o‘qishga nima yetsin! Kompyuter esa dars samaradorligini va sifatini oshiradi, o‘qituvchining vaqtini tejaydi, o‘quvchilarning mustaqil bilim egallashga bo‘lgan ishtiyoqini kuchaytiradi.

**Barno MIRKAMOLOVA,
Toshkent yuridik kolleji o‘qituvchisi.**

¹ M.Hamroyeva. Erta so‘ngan yulduzlar. Mualliflik ko‘rsatuv, 2003.

² M.Hamroyeva. O‘sha ko‘rsatuv.

³ M.Hamroyeva. O‘sha ko‘rsatuv.

⁴ Muhammad Yusuf. Saylanma. T.: Sharq, 2004.

⁵ O‘sha kitob.

⁶ O‘sha kitob.

11-sinfda Oybekning «Mashrab» she‘rini o‘rganish

Boborahim Mashrab – adabiyotimizdagi yorqin siymolardan biri. Shoir timsoli bir qator asarlar, roman va she‘rlarda mahorat bilan tasvirlangan. Oybekning «Mashrab» she‘ri shoir haqida yozilgan sara asarlardandir. 11-sinf dasturida bu she‘rni o‘rganish uchun bir soat ajratilgan. Mavzuni boshlashda dastlab, Mashrab xususidagi bilimlarga tayaniladi, ya‘ni shoir hayoti va ijodi yuzasidan quyi sinflarda o‘tilgan ma‘lumotlar esga olinadi hamda adib siyomosining adabiyotimizda yaratilishi jihatlarini xususida so‘z yuritiladi.

She'rdagi shoirning tashqi qiyofasiga xos poetik chizgilar aks etgan. Shu bois shoir portreti asosiy ko'rgazma hisoblanadi.

Yangi mavzuni bayon qilishda o'qituvchi she'rni yoddan ifodali o'qishi zarur. Shundan so'ng she'rning g'oyaviy mazmuni va unda yaratilgan poetik obraz – Mashrabga xos xususiyatlar yoritiladi. Bunda ta'limning zamonaviy usullaridan biri – «klastor»dan foydalanilib, sinf ikki guruhga ajratiladi: birinchi guruh she'rning dastlabki to'rt bandini, ikkinchi guruh esa qolgan to'rt bandini tahlil etishi kerak.

Birinchi guruh Mashrabning portreti bilan she'rdagi mutanosib jihatlarini topishga harakat qiladi. Dastlabki band orqali buni yorqin kuzatish mumkin.

*Sochlari potila, ko'zlari maxmur,
Ko'zlarda sachraydi qora, kuchli nur.
Saraton quyoshi, kuz izg'irini,
Ishlamish yuzlarning ma'no, sirini...
Davlati – qalb she'ri va eski tanbur.*

Mashrab portreti bilan she'rdagi mushtaraklik jingala (potila) soch, qopqora ko'zli, qishin-yozin qalandardek dunyoni kezuvchi, qo'lida hamisha tanburi bo'lganligi bilan belgilanadi.

Shu o'rinda she'rdagi Mashrabning tasavvufning qalandariya oqimiga mansub ekanligi aks etganligi o'quvchilarga eslatiladi.

O'quvchilar misralar mazmunini tahlil qilishda davom etadilar.

*Kulohdan toshardi jingalak sochi
Mag'rur va ko'rkamdi har qachon boshi
Tashir ham qish, ham yoz bir qo'sqi po'stin
(Unda qolmagandir yamoqsiz o'rin)
Belida kattakon bir nosqovog'i...*

Ushbu misralar shoir tarjimai holi bilan hamohang. Binobarin, kuloh – qalandarlar kiyadigan bosh kiyim. Ma'lumki, shoir qish-u yoz bitta po'stin (yozda tashqi qismini, qishda yungli tomonini) kiygan. Satrlar mag'zini o'quvchilar shu tarzda tushuntiradilar. Bunda o'qituvchi shoir tarjimai holi, portretini misol keltirib, qalandariyaga mansub kishilar bu dunyoning hoy-u havaslaridan o'zlarini hamisha yiroq tutganliklarini uqtiradi.

Qalandarlarning yashaydigan muqim joylari bo'lmagan, ular dunyo kezishgan. Oybek shoirning shu jihatiga e'tibor qaratganligi satrlar misolida o'quvchiga yetkaziladi:

*Sahrolarni oshar bir shamol kabi,
Kecha ham kunduzday tutmas pardani.
Oyoqlari uchun tikanlar maysa,*

*Qumlar og'irligi unga bir paysa...
Ilhomi va sozi – yolg'iz hamdami.*

Ikkinchi guruh o'quvchilari she'ning keyingi bandlarini tahlil etadilar. Ular «asrlar ko'rmagan ajib devona» Mashrab siymosini Oybek quyidagi misralarda jonlantirganini ifodalab beradilar:

*Ana shoir kelar... Bir to'da bola –
Uning orqasidan ajralmas soya.
Ko'zlar aks etadi, muhabbat, maroq,
Uni bilish qiyin: go'yo jufti toq.
Asrlar ko'rmagan ajib devona.*

Shuningdek, she'rda Mashrabning ruhiy dunyosi teran yoritilganligi ko'zga tashlanadi:

*Oltin tanga tutar, qandaydir bir zot,
Piching ila kulib, otar shoir bot.
Tanga allaqayda jaranglar toshda,
Bunday shiralarga qo'nadi pashsha!
Usiz sehrlidir, rangindir hayot.*

2-guruh o'quvchilari aslzoda kishi (ya'ni oltin tutgan) va g'arib Mashrab munosabatlarini ifodalashga harakat qiladilar. Bunda Mashrab shaxsiyatiga xos yana bir muhim xususiyat bo'lmish nazari to'qlik qalandariya bilan aloqador holda yoritiladi.

She'ning g'oyaviy tahlili davomida uning badiiy xususiyatlariga ham e'tibor qaratiladi. Jumladan, Oybekning badiiy so'zdan, tasviriy vositalardan o'rinli foydalanishini quyidagi ko'rgazmali plakat orqali tushuntirish mumkin:

Tashbeh	«Sahrolarni oshar bir shamol kabi», «Osmonni bir tomchi moviy yosh kabi»
Sifatlash	«Sochlari potila, ko'zlari maxmur, Ko'zlarda sachraydi qora kuchli nur»
Tazod	«Oyoqlari uchun tikanlar maysa»

Yangi mavzuni mustahkamlash jarayonida o'quvchilarni faollashtiruvchi «aqliy hujum», «B-B-B» va test usullaridan foydalanish mumkin. Jumladan, she'r bandlari mohiyati yoritilgandan keyin har ikki guruhga «aqliy hujum» usulini qo'llab, quyidagi savollar beriladi. Birinchi guruh o'quvchilariga:

1. She'rda Mashrab tashqi ko'rinishiga xos qaysi jihatlar aks etgan?
2. Shoir tarjimai holi va she'rdagi mutanosib nuqtalar nimalardan iborat?

Ikkinchi guruh o'quvchilariga:

1. «Asrlar ko'rmagan ajib devona» deganda Oybek nimani nazarda tutgan?
2. Shoir tasavvufdagi qaysi oqimga mansub? She'rdagi bunga qanday ishoralar mavjud?

Savollarga tez va mukammal javob bergan guruh rag'batlantirilishi (rag'bat kartochkasi yoki ball berilishi) lozim. Bunday savollar o'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Shuningdek, badiiy matn bilan bog'liq bilimlarni mustahkamlash maqsadida «B-B-B» (*bilar edim, bilib oldim, bilmoqchiman*) usulini ham qo'llash mumkin. Bunda yangi mavzu bayoni va mustahkamlash jarayonida o'quvchi ko'z o'ngida Mashrabning yorqin siyosi namoyon bo'ladi, shoir haqidagi tasavvurlar yanada kengayadi.

Bilar edim	Bilib oldim	Bilmoqchiman
Mashrab XVII asrda yashab ijod etgan o'zbek shoiri. Asosan, g'azal, murabba' yozgan. Tasavvufning qalandariya oqimiga mansub.	She'rdagi qo'llangan tasviriy vositalar va ularning obraz yaratishdagi o'rni.	Qalandariya - tasavvufdagi bir oqim bo'lib, bunday oqimga mansub kishilar dunyo boyliklaridan voz kechib, darveshlardek dunyo kezadilar. She'rdagi bunga ishoralar mavjud. Jumladan, qalandarlarning maxsus kiyimi (kuloh, po'stin) borligi, yil bo'yi Mashrabning bitta po'stin kiyib yurishi fikrimizni tasdiqlaydi. She'r badiiy jihatdan pishiq. Unda tashbeh , tazod , sifatlash kabi tasviriy vositalar qo'llangan.

Dars nihoyasida esa quyidagicha testlar tuzilib, o'quvchilarga tavsiya etilishi mumkin:

1. «*Taqir toshlarda u ko'radi chaman*» misrasida qanday badiiy san'at qo'llangan:

- a) tashbeh
- b) tazod
- d) talmeh
- e) tashxis

2. Quyidagi bandda qofiyani qaysi turidan foydalanilgan:

*Oltin tanga tutar qandaydir bir zot,
Piching ila kulib, otar shoir bot.
Tanga allaqayda jaranglar toshda
Bunday shiralarga qo'nadi pashsha!
Usiz sehrlidir, rangindir hayot.*

- a) zot, bot, hayot – to'q qofiya
- b) toshda, pashsha – och qofiya
- d) qofiya qo'llanmagan
- e) bandda to'q va och qofiya qo'llangan

3. «*Kecha ham kunduzday tutmas pardani*» misrasida qanday badiiy san’atlar mavjud?

- a) talmeh, tashbeh
 - b) tashbeh, tazod
 - d) tashxis, tazod
 - e) tazod, talmeh
4. Mashrab tasavvufdagi qaysi oqimga mansub?
- a) yassaviya
 - b) naqshbandiya
 - d) kubroviya
 - e) qalandariya
5. «Mashrab» she’ri qachon yozilgan?
- a) 1935-yilda
 - b) 1937-yilda
 - d) 1940-yilda
 - e) 1945-yilda
6. Qalandarlar qanday kiyim kiyishgan?
- a) kuloh, janda (po’stin)
 - b) chopon, kuloh
 - d) do’ppi, janda
 - e) kuloh, do’ppi

Ayni paytda she’r asosida lug’at tuzish mumkin:

Kuloh – qalandarlar kiyadigan bosh kiyimi.

Po’stin – qalandarlar kiyadigan ustki kiyim.

Potila – jingalak soch.

Qalandar – dunyo boyliklaridan yuz o’girgan, olam kezuvchi kishi.

Maxmur – *dunyo tashvishlaridan voz kechgan, sarxush*.

Shunday qilib, Oybekning «Mashrab» she’ri badiiy jihatdan pishiq, mazmundor asar ekanligi ta’kidlanadi va uni yodlash o’quvchilarga vazifa qilib topshiriladi.

Dilrabo QUVVATOVA,
BuxDU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Ism tanlash va sharhlash mahorati

O’rta umumta’lim maktablarining yuqori sinflarida, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning barcha bosqichlarida o’zbek mumtoz adabiyoti namunalari o’rganiladi. Mumtoz shoirlarimiz adabiy va tarixiy an’analarga sodiq qolganlari holda o’z faoliyatlari davomida fors-tojik va arab adabiyoti xazi-

nasidan, fors va arab tarixchilari asarlaridan bahramand bo'lganlar. Natijada ularning asarlarida deyarli ikki ming yillik mifologik-asotir qahramonlari, tarixiy va afsonaviy shaxslar: shohlar, hakimlar, donishmandlar, mashhur din arboblari, adabiy qahramonlar, buddaviylik, moniylik, zardushtiylik va islomiy dinlarga aloqador shaxs va voqealarga ishora qilinadi. Ammo ularning aksariyati hozirgi yoshlar uchun mavhumdir.

Mumtoz adabiyotimiz namunalaridan fasl va burjlar nomlari, astronomik tushuncha-atamalar, diniy oyat va hadislar namunalari va ularga ishora qiluvchi so'z birikmalari (chunonchi, «Vallay!» «Vaz zuho»), yuzlab asotiriy va tarixiy adabiy shaxslar ismi-shariflari har tomonlama sharhlashga muhtojdir. Chunonchi, Jolinus hakimning Klavdiy Galen ekanligini yoshlar bilmaydilar. Holbuki:

*Jahon ichra bul ablahi purfusus,
Qilur o'zini soniyi Jolinus,¹*

deganda Mahmud Maxmur kitobxonlarim bu baytni: «*Bu makkor firibgar dunyoda o'zini ikkinchi Klavdiy Galen deb biladi*» degan ma'noda tushunadi, deb o'ylagan...

*Bir ko'rib chohi zaqan Horut bila Morut ikov,
Chohi Bobil ichra qoldilar bo'lak tadbirda,²*

deb yozgan Furqat o'quvchilar Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy»sidagi voqeani biladilar va bayt o'qilgan zahotiy o'sha voqea tafsiloti xotiralarida jonlanadi, deb o'ylagan.

Ming afsuski, bular hammasi bugungi yoshlarimiz uchun jumboqdir.

Xalqchil shoirimiz Mavlono Muqimiyning «Tanobchilar» hajviyasi mazmuniga ahamiyat berilsa, unda *Shohlig' mozor, Erhubbi, Bibi Ubayda, Xizr, chimlig' azizlar, Nur Ato, A'zamlig xo'ja* singari ism va tushunchalarni izohlash taqozo etiladi. Ularga tarixiy, adabiy, etnografik sharhlar lug'at-ma'lumot-nomalar berish kerak bo'ladi.

Ayniqsa, o'quvchi birinchi navbatda, qahramonlar ismlariga alohida e'tibor berishi zarur, chunki mumtoz adib va shoirlarimiz qahramonga ism tanlashga juda katta ahamiyat berganlar. Ular ayrim ismlarni matnning o'zida ataylab sharhlaganlar.

Ushbu maqolada A.Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidagi timsollar ismlari haqida fikr yuritamiz. Alisher Navoiy ushbu dostonida Farhod ismining besh harfdan tarkib topganligini quyidagicha sharhlagan:

*Anga farzona Farhod ism qo'ydi,
Hurufi ma'xazin besh qism qo'ydi.*

*Firoq-u rashk-u hajr-u oh ila dard,
Birar harf ibtidodin aylabon fard.*

*Borin ustodi ishq etgach murakkab,
Tarakkubdin bu ism o'ldi murattab.*³

Muallif sharhidagi birinchi harfi Farhod ismini tashkil etuvchi *firoq*, *rashk*, *hajr*, *oh*, *dard* soʻzlarini dostonning besh qismiga boʻlib, beshta sarlavha ostida berish mumkin. Bu soʻzlar Farhod hayoti mundarijalarini koʻrsatib turadi. *Firoq* tushunchasida asarning boshlanishida Farhodning Armanistonga qadam qoʻyganigacha boʻlgan hayoti, *rashk* soʻzida uning Armanistondagi ulugʻvor xizmatlari va Xisravning bu oʻlkaga bostirib kelishi voqealari, *hajr* Farhod sevgilisi yurtida yurib ham ayriliqqa muhtalo boʻlgani, *dard* salosil qalʼasida oh urib, dard chekkanini ifodalaydi.

Farhod ismining ikkinchi xil yasalishi esa quyidagicha sharhlanadi:

*Bu farni hodiysi baxt etgach irshod
Ravon shahzoda otin qoʻydi: «Farhod».*⁴

Bunda *far* – *yuz nuri*, *manglayida porlagan nur* va *hodiy* – *yoʻl boshlovchi* soʻzlari birikmasidan yasalgani uqtirilmogʻda.

«Farhod va Shirin»dagi personajlardan biri Mulkorodir. Bu ismi-sharifning tahlili bu timsolning xususiyatini gavdalantirishni osonlashtiradi. Toʻgʻri, oʻqituvchi Mulkoroni donishmand vazir, mislsiz muhandis, hoqon va Farhodga sodiq otaxon sifatida talqin etadi. Ammo ismi lugʻatini kashf etish bu timsolning maʼnaviy salobati yuksak ekanligidan dalolat beradi. Lugʻatga murojaat qilsak, *mulk* – mamlakat; *oro* – bezak, bezamoq. *Mulkoro* – *mamlakatni bezaydigan*, *yurtga oro*, *koʻrk beradigan* maʼnolarni ifodalaydi. Darhaqiqat, bu izoh uning asardagi faoliyatiga toʻla mos keladi. Farhodning salomatligini yaxshilashda *Mulkoro* jonbozlik koʻrsatadi. Toʻrt faslga mos, toʻrt faslni eslatuvchi *Eram* bogʻiday chamanzorlar orasidagi toʻrt ulugʻvor qasr tarhi – loyihasidan boshlab, butun ish davomida bosh ishboshi *Mulkoro* edi.

*Tugandi zeb aro Bogʻi Eramdek,
Qayu Bogʻi Eram, Baytul – haramdek.*

*Chu Mulkoro shuruu ehtimomi,
Muhayyo qildi ul ishni tamomi* (68-b.).

Qizigʻi shundaki, asarda bu oqil vazirning ismi sharifi berilmagan. *Mulkoro* xalq atab qoʻygan laqab-uvondir. Uning shu laqabiga shoh buyrugʻi uzukka koʻz qoʻyganday boʻladi:

*Ki chun shah qildi Mulkoroni maʼmur,
Binolar mulkdin qilmoqqa maʼmur.*

Navoiy asarning voqealari rivojida mazkur vazir haqida quyidagi maʼlumotlarni beradi:

*Bor erdi ollida farxunda dastur,
Mamolik raʼyidin obod-u maʼmur.*

*Topib oroyish andin mulku ziyinat,
Tutub el ichra Mulkorog'a shuhrat (57-b.).*

Demak, Mulkoro – Chin mamlakatini ulug'vor qasrlar bilan bezaydigan bunyodkor, buyuk vazir ekanki, muallif bu tushunchani o'quvchiga singdirishni muhim hisoblagan. O'qituvchi ana shu nuqtani o'quvchilar qalbiga yetkazmog'i darkor.

Dostondagi navbatdagi ijobiy obraz Mihinbonu – Armaniston o'lkasi podshosidir. Lug'atda bu ism *buyuk, ulug', ulug'vor, rashid; vatan; bonu* so'zi esa o'zbek tilida *begim, beka* degan ma'nolarni ifodalaydi. Mihinbonuday vatanparvar buyuk ayolni timsol sifatida gavdalandirganda ana shu izohdan foydalanish qulaydir.

Ijodkorlar ismlarni ikkinchi bir usulda ham kashf qilish yo'lidan boradilar. Avvalgisi – ismi jismiga mos odamlar bo'lsa, keyingilari uning aksi, ya'ni ismlari go'zal va hashamatli-yu, o'zlari esa razil yoki ismlari chiroyli emas-u faoliyatlari go'zal bo'ladi.

Zero, yomon odamga berilgan yaxshi ism, ijodkor fikricha, eng kuchli kinoyadir.

Dostondagi ana shunday timsollardan biri Xisravning vaziri Buzurg Umiddir. *Buzurg – ulug', buyuk; Ummid – orzu, tilak* demakdir. Bu so'zlar birikuvi *buyuk orzu, ulug' tilak* singari ma'nolarni ifodalaydi.

Ammo dostonda Buzurg Ummid shaxs sifatida o'z, ya'ni ayyor bo'lib, u Farhodni qo'lga tushirish va o'ldirib yuborish rejalarini birma-bir ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

*Buzurg Ummid hikmatjo'yi oning,
Na hikmatjo', xushomatgo'yi oning (33-b.).*

(*Ya'ni Buzurg Ummid Eron shohi Xisravning xushomadgo'yidir.*) Razolat aslida xushomadgo'ylikdan boshlanadi. Shu bois Navoiy bu timsolni yer bilan yakson qilish uchun unga yuqoridagicha yondashadi...

Ushbu ijodiy an'anani XX asr o'zbek romanchiligining shoh asari «O'tkan kunlar»da ham kuzatish mumkin. Abdulla Qodiriy ismi jismiga nomunosib timsollarning katta bir guruhini yaratdi: Jannat xola – do'zax xola, Sodiq – pulga o'ch odam, Homid esa razolat timsolidir.

Xullas, o'qituvchi timsollar nomi bilan ijodkor olg'a surmoqchi bo'lgan ulug' g'oyalarni yoritishda ikki xil yondoshilganini inobatga olib, har bir asar tahlilida masalaning shu tomoniga ahamiyat bersa, maqsadga muvofiq bo'lardi.

**Umarjon ZAKBAROV,
GulDU aspiranti.**

¹ Aziz Qayumov. Maxmur. T., 1956. 86-b.

² Furqat. Tanlangan asarlar.T., 1958. 80-b.

³ O'zbek adabiyoti. 10-sinf uchun majmua. 1996, 36-b.

⁴ O'sha majmua, o'sha sahifa.

Muammo san'atini o'rgatish

Ma'lumki, mumtoz adabiyotni badiiy san'atlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bois o'rta maktab, gimnaziya, kollej va akademik litseylar «Adabiyot» darsliklarida she'r san'atlariga keng o'rin berilgan.

Tashbeh, iyhom, tardi aks, tazod, husni ta'lil, istiora, kitobat singari san'atlar safida **muammo san'ati** ham borki, ushbu san'at qadimiyligi, zukko aql egalari mo'ljallanganligi bilan ajralib turadi.

9-sinf «Adabiyot» darsligida muammo san'ati haqida quyidagicha nazariy va amaliy ma'lumotlar berilgan:

«Muammo. Arabcha *a'mo - ko'r, ko'r qilingan* degan ma'noni anglatadi. She'rshunoslikda esa biror so'z, fikrni yashirib berishni ko'zda tutadi. Agar she'riy bayt boshdan-oxir shu asosga qurilgan va tugallangan bo'lsa, u holda muammo deyiladi. Shunchaki baytlar orasida kelsa, she'riy vosita, poetik san'at (usul) deb qaraladi»¹.

Mazkur iqtibosda muammo ta'rifi berilishi bilan birga uni poetik san'atdan farq etish haqida ham ko'rsatma berilmoqda. Demak, *o'quvchi bunda badiiy usuldan muammo janrini farq etsin*, degan fikr nazarda tutilgan.

Darslik-majmuada muammoni tugish (yaratish) va ochish (yechish) usullari haqida ham so'z boradi: «Muammoni tugish (yaratish) va ochish (yechish)ning bir necha usullari bo'lgan. Ko'pincha undagi biror so'z ochqich vazifasini bajargan. Mumtoz adabiyotda muammochilik zehn va idrokni tarbiya qilish maktabi hisoblangan»².

Shundan so'ng darslikda Bobur va Navoiyning muammoga munosabatlari xususida so'z yuritilib, Boburning 600 ga yaqin muammosi yetib kelganligi qayd etilib, uning quyidagi muammosi berilgan:

*Hajr shomi sochi savdosi chekar har yon meni,
Vahki, bu poyoni yo'q tun qildi sargardon meni.*

Bu baytda *shoh* so'zi yashirilgan. *Shom* so'zini eski yozuvda yozib, oxiridagi harf *mimning* pasti olib tashlansa, *h* holatiga keladi va *shomdan shoh* so'zi hosil bo'ladi.

Yana bir misol:

*Yerim aslin so'rasangiz ozurdamen,
Bergusi aksi kalom ondin nishon.*

Ogahiyning ushbu g'azalidagi *kalom* so'zi teskari o'qilsa, *molak* so'zi chiqadiki, bu muammoda yashiringan qishloq nomidir.

Muammolarning an'anaviy bir xili ham borki, shoir qaysi so'zni yashirishidan qat'iy nazar, o'sha so'zdan *alif* va *t* ya'ni *omi* olib tashlash lozimligini uqtiradi. Chunonchi, Mavlono Lutfiy o'z ismlarini yashirgan muammo:

*Ko'ray desang agar istab otimni,
Imoratni buzib, otni chiqarg'il.*

Eski yozuvdagi imorat soʻzidan *o* va *sh* chiqarilsa: «Umar» qismi qoladi. Alisher Navoiyning muammoli bayti:

*Bu gulshan ichraki yo'qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqa yaxshilik bila ot.*

Saodat soʻzidan *o* va *t* harflari chiqarib tashlansa, «Sa'd» chiqadi. Zahiriddin Muhammad Boburdan:

*Xulqungni rost qilg'il, har sorig'aki boqsang,
«Axsant!» der bori el, gar yaxshi ot chiqarsang.*

Axsant soʻzidan *alif* va *t* chiqarilsa, Hasan soʻzi hosil boʻladi.

Xullas, oʻquvchilarga badiiy sanʼatlar jumladan, muammo sanʼatini oʻrgatish ularda ijodkorlikni shakllantirib, mumtoz adabiyotga, sheʼriyatga havas uygʻotadi.

**Furqat MUSURMONQULOV,
Alijon ASALLAYEV,
Guliston Davlat universiteti aspirantlari.**

¹ Toʻra Mirzayev, Baxtiyor Nazarov, Umarali Normatov, Naim Karimov, Begali Qosimov. 9-sinf. Adabiyot. T.: Maʼnaviyat, 68-b.

² Oʻsha manba, oʻsha bet.

Dostonlar leksikasini oʻrganish haqida

Xalq ogʻzaki ijodi qator janrlardan - maqol va matallar, ertaklar va toʻpishmoqlar, terma va dostonlardan iborat.

Oʻzbek tilshunos olimlari tomonidan ushbu janrlardagi asarlar tilining leksik-semantik xususiyatlari, morfologik tuzilishi, sintaktik qurilishi, lugʻaviy til birliklari aniqlanib, tadqiq etilib, ular xususida monografiyalar, maqolalar nashr etilgan, dissertatsiyalar himoya qilingan. Shunga qaramay, hali til xususiyatlari toʻla oʻrganilmagan xalq ogʻzaki ijodi asarlari talaygina. Ushbu maqolada Poʻlkan shoir ijodiga mansub «Goʻroʻgʻlining tugʻilishi»¹ dostonining leksik xususiyatlari haqida soʻz yuritamiz.

Dostonning diqqatga sazovor tomoni shundaki, unda aks etgan gʻoyalar, bahodirlar faoliyati, xatti-harakati quruq bayonchilik, vaʼzxonlik bilan emas, balki ehtirosli misralar va poetik jumlalarda bayon etiladi. Asarda allaqancha geografik joylar va qabila-elatlarning nomlari, etnografiyasi haqida maʼlumotlar beruvchi jumlar uchraydiki, bunday hol «Goʻroʻgʻlining tugʻilishi» dostonining adabiy-badiiy ahamiyatidan tashqari, bu asar maʼlum tarixiy – etnografik va lingvistik ahamiyatga egaligini ham koʻrsatadi².

Avvalo shuni ta'kidlash joizki, mazkur dostonda qariyb 2500 ta leksik birlik (takrorlari bitta deb hisoblandi) o'z ifodasini topgan.

Dostondagi lug'aviy birliklarni statistik va mavzuiy guruhlashtirish natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, asarning g'oyaviy yo'nalishi va sujeti bilan bog'liq bo'lgan umumiste'moldagi quyidagi tushunchalarni ifodalovchi so'zlardan foydalanilgan: *vaqt, zamon, o'tmish*; geografik: *yer, suv, dayrobot*; mansab: *vazir, bakovul, yasovul*; oziq-ovqatlar: *osh, palov, sho'rva*; uy-ro'zg'or buyumlari: *qozon, cho'mich, dasturxon*; kiyim-kechaklar: *to'n, ko'ylak, chopon*; zoonimlar: *qush, ot, qirchang'i*; o'simliklar: *o't, qarag'ay, g'umay*; rang-tuslar: *oq, ko'k, binafsha*; diniy: *mulla, machit*; harbiy: *qilich, nayza, o'q*; sport: *ko'pkari, uloq*; antroponimlar: *Go'ro'g'li, Avaz*; toponimlar: *Chambil, Zarafshon*.

Ushbu doston leksikasining muhim ahamiyatli tomoni shundaki, unda besh yuzga yaqin shevaga oid leksemalar qo'llangan.

Xalq og'zaki ijodi namunalari, xususan, dostonlarda ishlatilgan shevaga oid so'zlar haqida gap ketganda, bu janrga me'yoriy o'lchovlar to'g'ri kelmasligini ta'kidlab o'tish joizdir. Birinchidan, yozma badiiy asar adabiy til me'yorlariga amal qilingan holda yoziladi va faqat personaj nutqidagina onda-sonda dialektizmlardan foydalaniladi. Dostonda esa bunday bo'lmaydi. Chunki doston uning ijrochisi tomonidan o'z shevasida kuylanadi va shu bois unda shevaga oid so'zlarning ko'plab qo'llanilishi tabiiydir. Ikkinchidan, dostonda ham muallif nutqi, ham personaj nutqi mavjud. Biroq yozma adabiyotdan farqli o'laroq, og'zaki ijod namunasi bo'lgan dostonda muallif nutqi personaj nutqi bilan uyg'unlashib ketadi, har ikkala nutq shakli faqat bir kishi, ya'ni baxshi tomonidan ijro etiladi. Shunga ko'ra, dostonda personaj nutqini individuallashtirish, milliy va mahalliy koloritni, ruhiyatni aks ettirish kabi xususiyatlarni ifodalash maqsadi qo'yilmaydi. Shu tufayli bunday asarda shartli ravishdagi muallif nutqida ham, personaj nutqida ham sheva so'zlaridan foydalanaveriladi.

«Xalq dostonlari ma'lum hududda (masalan, Samarqand, Qashqadaryo, Xorazmda) yashovchi baxshilar tomonidan kuylanganligi uchun ularda o'sha joylardagi shevalar (ko'pincha qi pchoq yoki o'g'uz lahjasiga taalluqli sheva dialektlari)ga xos lingvistik xususiyatlar o'z aksini topgan»³. Bu fikrning qanchalik to'g'ri ekanligini Po'ltan shoirning ijodida qo'llangan shevaga oid so'zlar yaqqol tasdiqlaydi.

Ma'lumki, Po'ltan shoir qi pchoq shevasida gapiruvchilar vakilidir. Shunday ekan, uning asarlarida mazkur shevaga oid so'zlarning ishlatilganligi tabiiy bir holdir. Bunday holatni, birinchidan, dostonchining shu sheva vakili ekanligi, ikkinchidan, asarning kuylanishi, uning mazmuni tinglovchilarga darhol tushunarli bo'lishiga intilish bilan izohlanadi. Bizningcha, «Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostoni kuylanganda ham shu mantiqiy tamoyilga amal qilingan.

Mazkur asarda 200 atrofidagi lugʻaviy dialektizmlardan foydalanilgan. Dostonda oʻz ifodasini topgan shevaga oid soʻzlarning asosiy qismi asli oʻzbekcha (baʼzilari umumturkiy) lugʻaviy birliklardan iboratdir. Tahlilda maʼlum boʻldiki, dostonda oʻz qatlamga oid sheva soʻzlari ikki yuztadan koʻproqdir.

Doston leksikasi tarkibida qipchoq shevasiga xos boʻlgan yigirmataga yaqin ot turkumiga mansub leksemadan foydalanilgan. Bular mavjud lugʻatlarda qayd etilmagan. Ularning baʼzilarini namuna tariqasida keltiramiz:

bovr (bovur)–«yaqin qarindosh»:

– *Voy bovrin!* – deb *Gajdumbek* yugurib,
Kelib oldi Ravshanbekning qoʻlidan (78).

qashoq – qashlagich asbob:

*Guldan joʻrab**, *tilla qashoq qoʻlida*,
Qashov urib Gʻirotning badaniga (133).

Yoppa – yovlik – yetti yoshdan yetmishgacha hamma:

Chechang oʻlsin, qaddin yoyday bukibdi,
Yoppa-yovlik qarindoshlar omonmi? (142)

Xalq ogʻzaki ijodi namunalariga murojaat etilar ekan, ular leksikasi-ning naqadar boy lisoniy xazina ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin. Birgina «Goʻroʻgʻlining tugʻilishi» dostonida yuqorida keltirilganlardan tashqari, yana oʻnlab shevaviy soʻzlarning ishlatilganligi fikrimizning yaqqol dalilidir. Shuni ham borki, dostonda oʻz ifodasini topgan soʻzlarning ayrimlari originalligi, tushunchalarni toʻgʻri ifodalay olishi bilan xarakterlanadi. Bunday soʻzlar nafaqat shevalar lugʻatlariga, balki umumadabiy lugʻatlarga ham bemalol kiritilsa boʻladi. Fikrimizning dalili sifatida shu kabi soʻzlarning ayrimlari xususida toʻxtalib oʻtamiz.

«Oʻzbek tilining izohli lugʻati»da men (shevalarda *man*) olmoshidan yasalgan menman, menmanlik, manman, manmanlik kabi soʻzlar qayd etilgan.

– *Tavba-ey, zamon yomon boʻlgan, gap oʻgʻriniki boʻlgan-da, boʻlmasa mening xonazot otimni olib kep menkilab yurasizmi?* (124)

Yoki mazkur lugʻatdagi qarilarcha, qarilik, qarimoq, qarimsiq, qarimsiqlik kabi soʻzlar qatoriga asardagi qaritoblanmoq leksemasi ham qoʻshilsa maqsadga muvofiq boʻlardi.

Oʻzbek shevalarida, ayniqsa, qipchoq shevalarida *-ni* affiksining oʻzi va uning *-di*, *-ti* kabi variantlaridan ham foydalanib kelinadi.

Asarning baʼzi nazmiy matnlarida mazkur kelishikning shevaviy shakli boʻlmish *-di* qoʻshimchasi vositasida ham soʻzlar yasalgan:

Oʻlmagan qul koʻrar ekan sayildi,
Mard qilgan ishiga el qoyildi (134).
«*Baytalingga otimni qoʻyaman*», *deb*,
Op keluvdi Xoljuvonday chechamdi (140).

Asarda -ni tushum kelishigining shevaviy shakli bo‘lmish -ti affiksi vosi-tasida yasalgan ayrim so‘zlar ham qo‘llangan:

– *Eshitgin, tog‘ajon, o‘zimdandotti**,
Yetimligi qursin, meni bo‘zlatti (78).

Shoirning «Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi» dostonida fonetik dialektizmlardan foydalanilgan. Biroq keyingi asarda yuqorida keltirilganlardan faqat ul dialek-tizmigina mavjud:

Ko‘rar bo‘lding endi Yovmit elingni,
Zor yig‘latding Qo‘ng‘irboyni – ulimni (68).

Asarda o‘z ifodasini topgan fonetik dialektizmlarning adabiy tildagi so‘zlardan farqli talaffuz qilinishini tasdiqlovchi leksemalar quyidagilardan iborat:
egasi – eyasi:

Anjom, asbobimni senga topshirdim,
O‘zing bo‘lgin barcha molning eyasi! (91)

majlis – maylis:

Har maylisda anga maylar quydirib,
Qilib qo‘yay beklarima xizmatkor! (103)

tovush – dovush:

Chorsuda Gajdumbek qulog‘in solsa,
Bolam, dedi ko‘r Ravshanning dovushi (77).

Xulosa qilib aytganda, Po‘lkan shoirning «Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi» dos-tonida, birinchidan, umumadabiy tilda qo‘llanayotgan so‘zlardan, ik-kinchidan, shevaga xos leksemalardan foydalanilgan. Muhimi, asarda qo‘llangan lug‘aviy birliklarning ko‘pi adabiy til doirasiga kiritilgan. Shu tufayli xalq og‘zaki ijodi namunalarining barchasi lisoniy tomondan tadqiq etilishi zarur.

Abduvohob XOLIQOV,
O‘zbekiston Respublikasi IIV
Akademiyasi katta o‘qituvchisi.

¹ Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi // O‘zbek xalq ijodi. Ko‘p jildlik. T.: G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashr., 1967. Bundan keyingi misollar shu manbadan olingan bo‘lib, sahifasi qavs ichida ko‘rsatiladi.

² M.Saidov, M.Murodov, Sh. Xo‘jayeva. Qimmatbaho dostonlar // Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi. 323-b.

³ X.Doniyorov. Qi pchoq shevalarini o‘rganishda xalq dostonlarining roli // O‘zbek xalq ijodi. T., 1967. 162-b.

* Jo‘rab (adab. -orf. jo‘rob) - supurgi ma‘nosida.

* Dot – dod ma‘nosida.

9-FEVRAL – ALISHER NAVOIY TAVALLUD TOPGAN KUN

Навоий «Хамса»си лотин ёзувида

Умумтаълим мактабларида лотин ёзуви жорий қилинганига ўн йилдан ошди. Бу ёзув асосида ўқитилган ёшларимиз ҳозир олий мактабларнинг иккинчи босқичида таълим олмақдалар. Миллий истиқлол ғоясининг тамал тоши бўлган маънавий қадриятларимиз гултожи - Алишер Навоий асарларининг лотин ёзувидаги алоҳида нашрлари 2004 йили Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи нашр этган Алишер Навоийнинг «Вафо қилсан» ғазаллар тўплами босилиши билан бошланди.

Нашриёт жамоаси бу хайрли ишни давом эттириб, 2005 йилда Машрабнинг «Дилим дарёи нурдур» ва Мирзо Бедилнинг «Шавқингни ёд этиб» китобларини нашр этди.

2006 йил эса мазкур нашриёт ўз фаолиятидагина эмас, балки Республика маданий ҳаётида катта ютуқни қўлга киритди: Алишер Навоий «Хамса»си биринчи мартаба лотин ёзувида нашр этилди.

Қуйида ушбу асарни нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррири матншунос Ваҳоб Раҳмонов билан шу хусусдаги суҳбатни эътиборингизга ҳавола этамиз.

Муҳаррир: Алишер Навоийнинг "Хамса" асарининг кирилл ёзувида Порсо Шамсиев тайёрлаган 1959–1960 йиллардаги икки мукамал нашри ўз вақтида маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлган эди.

«Хамса» дostonларининг кейинги нашрлари ана шу нашр асосида тайёрланган. Мазкур асарнинг ҳозирги лотин ёзувидаги нашри ҳам Ўзбекистон Республикаси миқёсидаги муҳим воқеадир.

2006 йил 10–11 август кунларида Москвада ўтказилган учинчи халқаро «Китоб санъати» кўргазмасида Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи «Боқий сатрлар» туркумида нашр этган ҳазрат Алишер Навоий «Хамса»сининг янги нашри олтин медалга сазовор бўлди. Менимча, бу табаррук соврин китобнинг ҳам бичими, ҳам муқова санъати, ҳам матн савиясига берилган мукофотдир. Бу мукофот билан Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи маъмурияти, ижодий ва матбаа жамоасини, муҳтарам устоз олимларимиз, ва, айниқса, сизни чин юракдан табриклаймиз.

Маълумки, «Хамса»нинг Порсо Шамсиев 1959–60 йилларда тайёрлаган нашридан сўнг ўтган 46 йил ичида ўша нашр асосида унинг айрим дostonларигина алоҳида нашр сифатида чоп этилган.

Айтингчи, сиз нашрга тайёрлаган ва масъул муҳаррирлик қилган 2006 йилги нашрда қандай янгиликлар бўлди?

Ваҳоб Раҳмонов: Биринчидан, ушбу нашр илк маротаба лотин ёзувида амалга оширилди. Мен ҳам, бошқалар сингари, бу нашрни Порсо Шамсиев тайёрлаган илмий танқидий матн асосида нашрга тайёрладим. Бунда араб ёзувидан лотин ёзувига кўчириб матн тайёрладим. Агар синчков олим Порсо Шамсиев 1959–1960 йилларда кирилл ёзувида нашр эттирган «Хамса»га кирилча нусхасини солиштирилса, ҳар бир бетда 3 тадан 10 тагача ҳарфий ва тиниш белгиларда тафовут борлиги кўзга ташланади. Лекин Порсо Шамсиев тайёрлаган кирилл нашрлари бўлмаганда, жуда кўплаб хатолар содир этишим мумкин эди. Мен Порсо Шамсиевни бу соҳада ўзимга устоз ва матншунослик амалиётидаги хизматларини ўзимга мактаб деб ҳисоблайман. Шунинг учун ҳар бир мисра, ҳар бир сўзга ўта масъулият билан ёндошдим.

Жумладан, ҳар бир китобни байта-байт, мисрама-мисра, сўзмасўз устоз Порсо Шамсиев нашрга тайёрлаган «Хамса» (1960)га қиёсладим;

иккинчидан, «Хамса» дostonларининг 30–80-йиллардаги нашрларига шубҳаланган жойларимни солиштирдим;

учинчидан, Алишер Навоий «Мукамал асарлар тўплами» йигирма жилдligининг VII–XI жилдларига тўлиқ қиёслаб чиқдим.

Шу ўринда профессор Нусратулла Жумахўжаевнинг саҳиҳ матн тайёрлаш риёзати ҳақидаги фикрларини эслаб ўтмоқчиман: «Мавжуд манбалардаги матнларни ўзаро қиёслаш, чуқур таҳлил этиш, саралаш, изоҳлаш асосида юзага келган нуқсонсиз, ишончли, мукамал матн – саҳиҳ матн деб аталади. Саҳиҳ матнни яратиш жуда узоқ, саботли изланишни, асарлар матнини таққослаб ўрганиш жараёнида уларни заррабин нигоҳларнинг синчков таҳлили ва тафтишидан қайта-қайта ўтказишдек қора терга ботиб ишланадиган машаққатли меҳнатни талаб этади».

Жуда яхши айтилган ушбу фикр илмий-танқидий матн яратиш хусусидадир. Аслида менинг меҳнатим ҳам деярли ана шу жараёнлар тарзида кечган.

Муҳаррир: Айтингчи, Порсо Шамсиев тайёрлаган «Хамса»нинг кирилл нашри нималар билан фарқланади?

Ваҳоб Раҳмонов: «Хамса» дostonларининг турли йиллардаги тўлиқ ва қисқартирилган нашрларидан бу йилги нашрнинг қуйидагича тафовут ва фарқли томонлари бор.

Ўзингизга маълум, асар китоб ҳолида нашр этилгунча матнни бир неча бор кўчиришга тўғри келади. Ана шу жараёнда сўзлар нотўғри

кўчирилиши оқибатида баъзи сўзлар аслиятдагидан бошқа маъноли сўзга айланган.

Масалан, *кумайт* сўзи *камият* тарзида кўчирилган, *сел* сўзи эса *сайлга* айланган; *айтти* сўзи барча нашрларда *ояти* тарзида ўқилган. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбаримиз ҳадислари («Каззобуна ло уммати»-да) Оллоҳ сўзи тарзида кетган ўрин тузатилди. Бундай тузатиш ва фарқлар кўплаб учради.

Муҳаррир: «Хамса»нинг ушбу янги нашрининг аҳамияти, бизнингча, шундаки, биринчидан, матншунослик билан шуғулланувчи олим учун саҳиҳ матнли «Хамса», иккинчидан, мактаб ўқувчи ва ўқитувчилари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган: бунда ҳам аслият, ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида бажарилган насрий баёнлар мукамал ҳолатда берилган.

Шундай экан, айтингчи, «Хамса»нинг бу нашри мактаб дарслик ва мажмуаларига қандай ўзгартиришлар киритади?

Ваҳоб Раҳмонов: «Хамса» дostonлари мазмуни ва сўзлари маъноси фақат саҳиҳ матн юзасидан ўрганилгандагина ишончли, кафолатли бўлади. Бу янги нашрнинг биргина 9-синф «Адабиёт» дарслигига кўмаги юзасидан бир-икки мисол келтирмоқчиман.

Аввало шуни таъкидлаш жоизки, дарсликка киритилган дoston матнни дарслик тузган олимлар илмий-танқидий матндан эмас, балки кирилл ёзувидаги нашрлардан олганлар. Шу боис аслият билан бўлган фарқ ва нуқсонлар учун асосан матн тайёрлаган олим масъулдир, дарслик тузувчилар эмас. Қуйидаги мисоллар дарсликнинг 2002 йилги нашридан олинди.¹

Намуналар: «Ҳайрат ул-аброр»дан:

1. *Сидқ ила урғонда сало уммати,*
Ояти «Каззобуна ло уммати» (34-бет).

Сидқ ила урғонда сало уммати,
Айтти: «Каззобуна ло уммати» (148-бет).

2. *Туз кўрунур меҳр чу турғон суда,*
Эри бўлур иштидод урғон суда (34-бет).

Туз кўрунур меҳр чу турғон суда,
Эри бўлур уштурурак урғон суда (148-бет).

Уштурурак урғон сўзлари сувнинг ўрқач-ўрқач бўлиб мавжланишини

ифодалайди. *Уштурук* сўзининг айнан маъноси *бўталоқ*дир. «Фарҳод ва Ширин»дан:

3. *Гар ул маҳбуб васли бўлди уммид,
Будур иқболи сарманд, бахти жовид* (47-бет).

*Гар ул маҳбуб васли бўлди уммид,
Будур иқболи сармад, бахти жовид* (128-бет).

Сарманд сўзи тилда йўқдир.

4. *Мажозий ишқдин ўртанса жонинг,
Бориб сайли фанога хонумонинг* (48-бет).

*Мажозий ишқдин ўртанса жонинг,
Бориб сели фанога хонумонинг* (129-бет).

Кўпчилик, хусусан, ўқувчилар *сайл* деганда оммавий сайлни тушунадилар; *сайл* сўзи *сел* ҳақидаги тушунчадан анча йироқдир.

Энди, ўрта мактабнинг 7–10-синфлардаги ўқитувчиларига мен қолдираётган хизмат Навоий «Хамса»си дostonларининг мазкур нашрини олиб дарслик матнларига тегишли жойларини бирма-бир таққослаб, қиёслаб ўз дарсликларини ислоҳ қилиб олишдир. Бу ишни қила олган устоз ўз машғулотини натижасидан қониқиш ҳис этади.

Муҳаррир: Очиқ, дилкаш, адабий таълимга фойдали суҳбат учун сиздан миннатдоримиз. Аминманки, тил ва адабиёт ўқитувчилари Навоий «Хамса»сининг янги нашридан амалиётда самарали фойдаланадилар.

Ёзиб олувчи Шаҳноза Жўраева.

¹ N. Karimov, T. Mirzayev, B. Nazarov, U. Normatov, B. Qosimov. Adabiyot. 9-sinf. T.: Ma'naviyat, 2002.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» асаридаги янги аниқланган сўзлар талқини

Ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомийга бағишлаб ёзган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асари олимлар томонидан тадқиқ қилинган. Бироқ ушбу асар лексикаси мукамал ўрганилмаган. Хусусан, асар тилида маънолари изоҳланмаган, тушунилиши қийин сўзлар талайгина. Асар юзасидан олиб борилган илмий изланишлар жараёнида шу нарса маълум бўлдики, бир қатор сўзлар «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»¹ га ҳам кирмай қолган.

Мазкур асар лексикасини юқорида номи келтирилган тўрт жилдли изоҳли луғатга қийсий таҳлил натижасида *айният*, *битғувчи*, *борий*, *камсармоя*, *малаил аъло*, *махфүф*, *мутанаффис*, *мутаябаомиз*, *мухаддара*, *муштаҳир*, *муқаддамин*, *одмиёна*, *олиёт*, *тарака*, *таъвиқ*, *таҳаммулсизлик*, *таҳниятомиз*, *фараҳафзо*, *хушмандана*, *ғаробтилик* каби сўзлар «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да қўлланилган, лекин мазкур луғатда изоҳланмаганлиги аниқланди. Қуйида ана шундай сўзлар изоҳи намуна сифатида келтирилди:

айният — тенг, айнан, монанд, баробар, аслият, бирлик, иттифоқлик:

... жсалолият сифати била жилва кўргузмиш бўлғай ул сифотидин зоти айният мушоҳада қилиб, сабабни мутлақо орадин муртафез кўриб (13).²

борий — аллоҳга яқин:

Бир кун мавлоно шайх Абдуллоҳ котиб муқарраби ҳазрати борий Хожя Абдуллоҳ Ансорийнинг «Илоҳийнома» га мавсум муножот рисоласин фақир қошига келтуруб эрди (15).

камсармоя — қадрсиз, бечора, нотавон, эътиборсиз:

Бу ранж таскини ва бу ошуб итмийнони учун хаёлға андоқ келдиким, ул сипехри иззу иқбол била бу хокийваши фурумоя ва ул авжи калол била бу зарраи камсармоя орасида ўтган ҳолатдин бир неча варақ нигориш қилғаймен (8).

малаил-аъло — юксак олам, энг олий олам; арши аъло:

Аларнинг мутаҳҳар руҳи чун малаил-аълоға азимат қилди ва асҳобнинг ҳаёти қуши ҳамул тойири қудсийдин ирашти (77).

махфүф — иҳота қилинган, иҳоталанган, тўсилган, ўраб олинган:

Султон Аҳмад мирзо ва Музаффар Хусайн мирзо бошлиғ салотин ва подшоҳзодалар бир-бирига навбат беришмай, аларнинг махфүф маҳофасин эгинларига кўтариб, Мусаллоға элттилар (78).

мутанаффис — нафас, олувчи, жонли, тирик, ҳаёт:

Бу ишта чун ҳеч мутанаффисқа муришиди комил мулозамати ва иродатидин гузир йўқдур (12).

мутаябаомиз — ҳазиломуз, ҳазилга ўшаш; хушмуомала, ширинсухан:

— *фақирнинг эътирозига жавоб берганининг ғаробати, куллийроғи ва мутаябаймиз эътирозда ул Ҳазрат била фақир орасида таворуд воқеъ, булғони* (22).

мухаддара — чачвонли аёл, ҳижобдаги аёл, ниқобли, пардали; покдоман аёл:

Хатми китоб ва хатимаи хитобда чун ул маъшуқаи зебо ва мухаддараи оламорони жилва бериб қабули хотир таманноси ва назари қабул истидъоси қилибтурлар (58).

муштаҳир — овоза бўлиш, машҳур бўлиш, маъруф бўлиш:

Алқисса, бу мудҳиш хабар шаҳрга муштаҳир бўлғоч акобир ва жавоноиб ва атрофдин етиштилар (78).

тарака — молу мулк; одам ўлганидан сўнг ундан қоладиган вақф моли, мерос:

— *қисмат коҳида илми ўн оламча эрканлардин изтирор ортиқроқ тарака олғон* (7).

таъвиқ — орқада қолиш, пайсалга солиш, кейинга суриш:

— *муборак хотиралариға биайниҳи ушбу навъ ўтар эрмиш аммо баъзи мавонеъ сабабиддин тавқиф ва таъвиққа қолур эрмиш* (49).

Хуллас, «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асари лексикасидаги янги аниқланган сўзлар талқини эндиликда тилшунослик ва адабиётшунослик бўйича қилинаётган тадқиқот ишларида қўлланиши мумкин. Шу билан бирга Мир Алишер Навоийнинг сўз қўллаш санъатини янада чуқроқ ўрганишга ҳам замин ҳозирлайди.

**Манзар АБДУЛҲАЙРОВ,
филология фанлари номзоди.**

¹ Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. Т., 1983 —1985.

² Қавс ичидаги рақамлар асар саҳифаларини билдиради.

«Мажолис ун-нафоис» асаридаги нотиқликка оид сўзлар

Тарихдан маълумки, «Ғарб ва Шарқ давлатчилигида нотиклик санъати ҳар вақт сиёсий ва ижтимоий аҳамият касб этган. Темур ва теурийлар давлатида ҳам нотиклик санъати — сўз санъатига жиддий эътибор берилган. Самарқанд ва Ҳиротда нотиклик мактаблари бўлиб, уларда Мавлоно Эршод, Қози Хиший, Иброҳим Балхий, Ҳотам асал

устозлик қилганлар».¹ Таниқли тарихшунос Ибн Арабшоҳ ўз асарида Амир Темурнинг нотиклик маҳорати ҳақида фикр юритиб, унинг «...овози жарангдор ва ширали...»² бўлганини қайд қилиб ўтган. Темур турли мажлислардаги мушоираларда ўзи ҳам қатнашган, шеърни ифодали ўқишда тенгсиз бўлган. Бу ҳақда Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида «То олам аҳли билгайларким, султон Соҳибқиронгаким, мажолисда пайдар-пай хуб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқеъ бўлур...»³, дея ёзади.

Ўз нутқи билан кишиларни ром эта олиш, яъни чиройли ва мазмунли сўзлаш санъати *воизлик санъати* деб, бу санъатни тўлиқ эгаллаган инсон *воиз* деб юритилган. Бу лексема тилимизга араб тили орқали ўзлашган ва *ваъз айтувчи*, *панд-насиҳат қилувчи* каби маъноларни ифодалаган. Навоийнинг мазкур асарида мана шундай буюк воизлардан бири – мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий ҳақида ҳам маълумот берилиб, «*хусусан ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққи*» (128-б) эканлиги таъкидланган.

Гапирувчи, *айтувчи* каби маъноларни ифодалаш учун форсча *гўянда* сўзидан ҳам фойдаланилган: «*Гўй таърифиди ва гўяндалар зикрида анинг маснавийсидиндур*» (44-б.). *Гўянда* лексемаси қайд этилган маънолардан ташқари *бахши*, *ҳикоячи* маъноларини билдирган.

Гўзал нутқ соҳибларини Навоий ўз асарида *хушгўй* дея улуғлаган: «*Шуаро анинг хушгўйликға мусаллам тутубдурлар*». Форс тилидан ўзлашган бу сўз икки мустақил маъноли қисмлардан ташкил топган. *Хуш*, *хаш* лексемаси орқали 2 хил маъно ифодаланган: 1) *яхши*, *маъқул*; 2) *шод*, *хурсанд*. *Гўй* сўзи форсча *гўфт* (*сўзламоқ*, *гапирмоқ*) феълидан олинган бўлиб, қўшма сўз таркибида *айтувчи*, *гапирувчи* маъноларини билдиради. Асарда *хушгўй* сўзи билан бир қаторда *ширингўй* сўзи ҳам қўлланган: «*Қабулиятлик, хуш суҳбат, ширингўй ва фасих забон ва донишманд киши эрди*» (55-б.), *хушхон* (форс тилидан *ёқимли*, *таъсирли ўқувчи*; *ашулачи*, *ҳофиз*)⁴: «*Одамиваш, мутавозеъ ва муаддаб кишидур ва хушхонликда фариди замонадур*».⁵

Араб тилидан ўзлашган *фусаҳо* (бирлиги *фасих*) лексемаси ўрта асрларда 2 хил маънони: 1) *очиқ*, *равшан*, *равон*; *ёқимли*; 2) услубият қойдасига мувофиқ *сўзловчи*, *чиройли сўзловчи* маъноларини ифодалашга хизмат қилган: «*Анинг муқобиласидаким араб фусаҳоиси балоғат зеварлари била намойишлиқ ва фасоҳат гавҳарлари била оройишлиқ*» (5-б). *Фусаҳо* сўзининг бирлик шакли *фасих* лексемаси форс тилида сўзлаш тили, тил маъноларини билдирувчи *забон* сўзи билан бирикма шаклида, *фасих забон* тарзида ҳам қўлланган: «*Қабулиятлик, хуш суҳбат, ширингўй ва фасих забон ва донишманд киши эрди*» (55-б.).

Асардан келтирилган юқоридаги парчада қўлланган *балоғат* сўзининг *етилиш*, *вояга етиш*, *болиғлик* маъноларидан ташқари, сўзни ихчам, гўзал ва мазмундор қилиб ифодалаш, бадиий ифода, мақсадни гўзал иборалар билан англатиш⁶ни ифодалаш лугатларда қайд этилган. Ҳозирда бу сўз *камолатга етиш*, *етилиш*⁷ маъноларида қўлланади.

Бугунги кунгача тилимизнинг лугат таркибида қўлланиб келаётган *сухандон* сўзи форс тилидан ўзлашган сўз бўлиб, телебошловчи ёки радио бошловчиларга нисбатан қўлланмоқда. «Мажолис ун-нафоис» асарида бу сўз *гапдон*, *гапга уста*, *нотик*; *шоир* маъноларида қўлланган: «*Сухандонлар орасида бад шеърликка машҳур эрди*».⁸ Асарда айтувчи, сўзловчи, гапирувчи маъноларини ифодалаш учун *қойил* лексемасидан ҳам фойдаланилган. Навоий адабиёт соҳасида фаолият кўрсатаётган замондошларини «*назм илми қойиллари ва шеър фани комиллари*» дея таърифлаган. Асардан олинган ушбу парчада *назм илми қойиллари* (сўзма-сўз таржима қилинганда вазн ва қофияга солинган сўзни сўзловчилар) сўз бирикмаси орқали Навоий шоирларни назарда тутмоқда. Араб тилидан ўзлашган бу сўз *иқрор* маъносида ҳам қўлланган.⁹ Бугунги кунда қойил сўзи *тан бермоқ*, *хайратланганига иқрор бўлмоқ* маъноларида ишлатилмоқда.

Ҳар бир миллат узоқ ва яқин ўтмишидаги ҳамда ҳозирги даврдаги гоят қимматли, ўчмас из қолдирадиган, мангу яшайдиган умуминсоний маънавий бойликларга эга. Бу мерос замонлар ўтиши билан ўз қадрини йўқотмайди, балки сифат жиҳатдан янги аҳамият касб этади. Демак, Ўрта Осиё тарихининг ёрқин, киши тасаввурини лол қолдирадиган саҳифаларини ўрганиш, уни барчанинг маънавий мулкига айлантириш бугунги кундаги долзарб вазифалардан биридир. Навоий ижоди эса мана шу маънавий мулкнинг асосий негизини ташкил этади.

Зебохон ИСОҚОВА,
Низомий номидаги ТДПУ тадқиқотчиси.

¹ А.Темур ва темурийлар даврида адабиёт ва санъат. Т.: Ф.Фулом нашр, 1996. 10-б.

² Ибн Арабшах. Соч.,Т.II. С. 178 (“Жизнь Тимура”. С. 52-54).

³ Алишер Навоий. МАТ.Йигирма жилдлик. 13-ж. Мажолис ун-нафоис. Т.: Фан, 1997. 163-б. (Бундан кейинги мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

⁴ Навоий асарлари лугати. 15 жилдликка илова. Т.: Ф.Фулом нашр, , 1972. 671-б.

⁵ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 13-ж. Мажолис ун-нафоис. Т.: Фан, 1997. 121-б.

⁶ Навоий асарлари лугати. 15 жилдликка илова. Т.: Ф.Фулом нашр, 1972. 87-б.

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. М.: Русский язык, 1981.

⁸ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 13-ж. Мажолис ун-нафоис. Т.: Фан, 1997. 48-6.

⁹ Навоий асарлари луғати. 15 жилдликка илова. Т.: F.Фулом нашр, 1972. 739-6.

Алишер Навоийнинг «Хамса» асари қўлёзмалари ҳақида

Муҳим тарихий-адабий асарларнинг танқидий матнини тузиш олим олдидаги улкан ҳам тарихий, ҳам илмий ишдир.

«Хамса» Навоий ижодининг чўққиси, Шарқ Ренессанси даврининг маҳсулидир. Шу боис ушбу асарнинг қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган. XV асрга мансуб иккита ноёб қўлёзма Тошкент ва Петербургда сақланмоқда. Булар Навоийнинг ҳаёт чоғида Ҳиротнинг машҳур хат-тотлари Абдулжамил ва Султонали томонидан кўчирилган. «Хамса» достони мана шу қўлёзмалар асосида қайта нашрга тайёрланган.

Навоий асарларининг Тошкентда сақланаётган XV асрдаги бошқа нусхалари ҳам бор. Булардан бири Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида сақланиб келинаётган «Хамса» қўлёзмасидир. У аслига тўғрилиги билан қимматбаҳодир. Бу қўлёзмани Алишер Навоий даврининг нозикдид котибларидан бири бўлган Абдуҳалил кўчирган. Мазкур қўлёзма 1930 йилда Самарқандда топилган бўлиб, ҳозирда Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида N=5018 инвентарь рақами билан сақланмоқда.

Асар қизил чармли муқова ичида бўлиб, ҳар бир дoston бошида чиройли ишланган зарҳал лавҳалар бор. Қўлёзманинг бошидан 9 варақ йўқолган ва ушбу варақлар номаълум шахс томонидан кўчириб тўлдирилган. Уни шарқ қўлёзмалари билимдони Ибодилла Одилов 1940 йилда қайта тиклаган: пих боғлаган саҳифалари тозаланган. Дастлабки қайта муқовалаш чоғида қўлёзмадаги дostonлар тартиби қуйида кўрсатилганидек бузилган:

Асли	Муқовалангандан кейин
1. Ҳайрат ул-аброр	1. Ҳайрат ул-аброр
2. Фарҳод ва Ширин	2. Лайли ва Мажнун
3. Лайли ва Мажнун	3. Сабъаи сайёр
4. Сабъаи сайёр	4. Фарҳод ва Ширин
5. Садди Искандарий	5. Садди Искандарий

Навоийнинг ўзи дoston ниҳоясида қайд этишича, «Ҳайрат ул-аб-

роҳ»ни 888 (1483) йили, «Фарҳод ва Ширин»ни 889 (1484) йил июль ойида ёзиб тамомлаган. «Лайли ва Мажнун»нинг ёзилган вақти кўрсатилмаган. «Садди Искандарий» 890 (1485) йилда ёзилган бўлиб, у котиб Абдулжамил томонидан кўчирилган. Котиб ҳар бир дoston сўнгида унга оид маълумотларни илова қилган. Ушбу маълумотларга кўра, котиб 889 (1484) йил бошида биринчи дostonни кўчиришни бошлаб, уни уч ойда тамомлаган. Шундан сўнг дастлаб иккинчи ва тўртинчи дostonни, сўнгра бешинчи ва охирида тўртинчи дostonни кўчирган. Котиб Абдулжамил ҳар бир дostonни кўчириш учун 2–2,5 ой, баъзан 3 ой муддат сарфлаган.

Дилдора ИНОҒОМОВА,
ТДТУ қошидаги академик лицей ўқитувчиси.

Ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари ҳамда мутахассислари диққатига!

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги мутасаддилигида ўтказилиб келинаётган "Ўзбек тили таълимини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари" доимий илмий-методик анжуманининг навбатдаги IX йилини 2007 йил апрель ойида Сурхондарё вилоятида ўтказилади. Анжуман "Ўзбек тили таълими – XXI асрда" мавзуси муҳокамасига бағишланади.

14-FEVRAL – BOBUR TAVALLUD TOPGAN KUN

Бадий асарларда Бобур сиймосини яратиш маҳорати

(П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи асосида)

Маълумки, барча халқлар адабиётида ўтмиш ва машҳур тарихий шахслар ҳақида кўплаб асарлар битилган. Жумладан, XX аср ўзбек адабиётида ҳам бу мавзуда талайгина асарлар мавжуд. Бу асарларда муайян давр нафаси у ёки бу даражада ўз муҳрини қолдирган.

XX аср ўзбек адабиёти, ижтимоий ҳаётида сезиларли ўрин эгалладиган ижодкорлардан бири Пиримқул Қодировдир. У, «аввало, моҳир прозаик – замондошлари ҳақидаги «Уч илдиз», «Қора кўзлар», «Олмос камар», «Қадрим», «Эрк», «Мерос», «Жон ширин» асарлари, кўплаб публицистик мақолалари, тарихий мавзудаги «Юлдузли тунлар» («Бобур»), «Авлодлар доवони» («Хумоюн ва Акбар») романлари билан халқимизнинг эътиборини қозонди». ¹ Ёзувчининг тарихий романлари марказида эса ўтмишда ўтган йирик шахслар образлари туради. Хусусан, «Юлдузли тунлар» романида буюк шоҳ ва шоир Бобурнинг тақдир йўли акс эттирилган. Адиб жаҳонни ларзага солган «Бобурнома»даги даврий тартибни сақлаган ҳолда, Бобур ҳаётини қайта тиклашга интилади». ²

Маълумки, Бобур тарихимизнинг ўта мураккаб ва чигал даврида фаолият кўрсатган. Романда бу мураккаб шахснинг тарих саҳнасига чиққан кунидан бошлаб то вафотига қадар ўтган салкам қирқ йиллик ҳаёти, оилавий муҳити, ижодкор – шоир, олим сифатидаги маънавий-руҳий дунёси, саркарда шоҳ, фотиҳ сифатидаги ички зиддияти ёрқин ифода этилади. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ёзувчи XVI аср бошларида юз берган Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон тарихидаги муҳим воқеаларни ҳаққоний гавдалантиради.

«Шу туйғу билан мингга яқин одамларнинг ҳаммасини Самарқанддан олиб келаётган Бобур Булунгур ва Халилия қишлоқларидан ўтиб, Санчзор дарёсига яқинлашиб қолган эди». ³

Романда тасвирнинг мана шундай объективлиги, воқеаларнинг кенг тарзда ҳикоя қилиниши, кўламдорлик каби хусусиятлар устувор туради. Шунингдек, «Юлдузли тунлар»да Бобурнинг тарихий шахс сифатидаги сиймоси ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Маълумки, Амир Темур вафотидан кейин темурийлар қисмати анча му-

раккаблашди, улар ўртасидаги келишмовчиликлар салтанатнинг парчаланишига сабаб бўлди. Давр зиддиятлари олдида қанчалик қийин аҳволда қолмасин, рострав бўлиш қанчалик машаққат келтирмасин, Бобур Мирзо ҳақиқатга — шафқатсиз ҳақиқат кўзига тик қаради. Адиб роман воқеаларини ҳам ўша шафқатсиз ҳақиқат тамойилларидан келиб чиқиб тасвирлайди: «... *авлодлар ҳақиқатни билсинлар, бизни фаришта, деб ўйламасинлар, қилган гуноҳларимиз ўзимизга нечоғлиқ оғир тушганидан огоҳ бўлсинлар*» (456-бет). Романда Бобур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ тарихий воқеалар, далил ва материаллар асосида тасвирланган тарихий шахс ва бадиий образ ҳаётий ҳақиқат ва бадиий ҳақиқат билан боғлиқ тарзда ифодаланган. Бунинг учун ёзувчи, «Бобурнома»дан ташқари, жуда кўплаб тарихий манбаларни ўрганди, улар воситасида ўша давр ҳаётини бадиий қайта жонлантириб, Бобурдек буюк сиймо ва дилбар шахс образини яратди. Ёзувчи бош қаҳрамонни шахс сифатида, шоҳ ва шоир сифатида тасвирлар экан, унинг гуманистик қарашларига эътиборни қаратади.

Шунингдек, ундаги оталарга хос туйғуларни самимий, ҳаётий, реал воқеалар фониди беради. Тарихдан маълумки, Бобурнинг тўнғич фарзанди Ҳумоюн бетоб бўлиб ётиб қолганда у қалбидаги чексиз меҳрни исбот этиб, ҳаётини фарзандига бахшида қилади. Адиб бу воқеани жуда юксак маҳорат билан тасвирлаб, Бобур образининг ўзига хос қирраларини кўрсатиб беради. «Тарихий прозада воқеалар, шароитлар, маиший деталлар тасвирида жуда юксак аниқлик ва ҳақиқат бўлиши керак»⁴ экан, бадиий асар учун далиллар аниқлигидан ташқари, уларнинг қандай тарзда берилиши ҳам муҳимдир.

Инсоннинг комиллик йўлидаги зарур хусусиятларидан бири маърифат ва эзгуликка интилишдир. Бобур ҳам буюк маърифатпарвар шахс бўлиб, умрининг охирига қадар илм олишга, уни тарғиб қилишга интилган. Инсониятнинг биринчи файласуфи Сукротнинг таъкидлашича, инсоннинг энг яқин дўсти — маърифат, душмани жаҳолатдир. Бобур руҳидаги ана шундай улуғ туйғу ўғли Ҳумоюнни ўлимдан асраб қолади.

« — Ҳумоюн, жигарбандим! — деди у ҳамма эшитадиган товуш билан, — сенинг бетоқатлигинга мен тоқат келтирай. Сенинг шу оғир дардингни худо сендан олиб, менга берсин.

Бобур умумий жимликда Ҳумоюннинг бошидан уч марта айланди-ю:

— *Эй парвардигор! — деб илтижо қилди. — Менки Бобурман, агар жон бериши мумкин бўлса, умру жонимни Ҳумоюнга қурбон қилдим!»* (396-б.)

Ёзувчи романда бу каби тарихий воқеаларни юксак бадиий маҳорат билан тасвирлаб, катта фалсафий-эстетик қарашларни ўқувчи қалбига ва онгига ҳаққонийлик ва самимийлик билан сингдиради.

Тарихий романда ёзувчининг бадиий маҳоратини кўрсатувчи мезонлардан бири бадиий образни реал, ҳаққоний, ишонарли тасвирлашдир. Тасвирланаётган даврнинг ижодкор ўзи тасаввур этаётган суратини чизишда марказий образ муҳим аҳамият касб этади. «Юлдузли тунлар»да ҳам тарихий шахс сифатида Бобур образи ана шундай вази-фани ўтаган. «Бадиий образ ўзида индивидуал ва типик жиҳатларни уйғун бириктирагина чинакам бадиият ҳодисасига айланади, боз устига, юксак даражадаги типикликка ҳам индивидуаллаштириш орқали эришилади». Романда Бобурнинг мураккаб шароитдаги тақдири, ҳаётидаги фожиалар, бахту қувончлари атрофлича таҳлил этилиб, ҳаққоний ёритилган. П.Қодировнинг диққат марказида Бобур руҳиятидаги қўзғолонлар эмас, балки кўпроқ «салтанатнинг тошқин дарёдай талотумлари» туради. У ҳар бир жангу жадал тарихини, ҳар бир қирғину сулҳ-яраш муносабатларини худди тарихдагидай батафсил сўзлайди. Романнинг ҳар бир боби бирор жанг воқеасини қамраб олишига интилади, натижада сарлавҳага воқеа содир бўлган жой ва унинг моҳиятини белгилувчи сўзлар чиқади. Бундай воқеалар гирдобиди тарихий қаҳрамонлар ўз зиммаларига олган масъулиятни чуқур ҳис этиши табиийдир.

Тарихдан маълумки, Бобур Самарқандни яна қўлдан чиқариб, ҳаётдан кўнгли совигач, тушкунликка тушиб Кобул вилоятига чекинади ва жанглардан юз ўгиради. Лекин айнан фарзандидаги шижоат, ғайрат, отасига бўлган ҳавас уни яна ҳаётга қайтиради.

« — *Ҳазратим, Мирзо Ҳумоюн ҳар нарсада сиздан ибрат олишга интилурулар — деди Қосимбек. Бобур ўнғайсизланиб бош чайқади:*

— Менинг шахзодага ибрат бўлгудай ҳолим йўқ» (398-бет).

Романдаги ушбу эпизод орқали Бобурнинг камтарлиги ажиб бир нозиклик билан ифода этилади. Унинг жасорати, нозик қалб эгаси эканлиги яққол кўзга ташланади. Жаҳон аҳлини Бобурнинг бундай фазилатлари лол қолдиргани бежиз эмас.

Машҳур мемуар асар ҳисобланмиш «Бобурнома» ўзининг тарихий, бадиий, географик, филологик ва этнографик хусусиятлари билан қомусий манба бўлиб, у «Юлдузли тунлар» романи учун асосий материал бўлиб хизмат этган.

Демак, П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи тарихий асаргина бўлиб қолмай, балки Бобурнинг фалсафий-эстетик қарашларини англашда, уни жаҳон бадиий тафаккури ривожига қўшган ҳиссасини аниқлашда муҳим манба ҳисобланади.

**Иномиддин ҚОДИРОВ,
ЎзДЖТУ аспиранти.**

¹ Н.Каримов ва бошқ. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1999. 424-б.

² Ҳ.Болтабоев. Наср ва услуб. Т.: Фан, 1992. 62-б.

³ П.Қодилов. Юлдузли тунлар. Т.: Ўзбекистон, 1990. 139-186-бетлар. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.)

⁴ Г.Серебрякова. Странствия по минувшим. М.: Сов.писатель, 1974. С.10.

Таржимада шеърий санъатларни акс эттириш (Бобур лирикаси асосида)

Мумтоз адабиёт намуналарини таржима қилиш, одатда, бир қадар қийинчилик туғдиради. Чунки Шарқ бадииятининг қатъий қонуниятлари негизида шаклланидиган ижодий усул услубий бирликлардан фойдаланиш даражаси ҳамда шеърий санъатларни қўллаш маҳорати уйғунлигидан озиқланади. Аксар ҳолларда ғарб тилларига ўгириладиган матнларда биринчи хусусият эътиборга олинаиб, иккинчи жиҳат назардан четда қолади. Зеро, турли тил оилаларига мансублик миллий тафаккур тарзи ва ифода йўсинида ҳам тафовутларни келтириб чиқаради. Шунга кўра сўз ва шакл ўйини — маъновий ҳамда лафзий санъатлар талқини ҳар бир халқда ўзига хос хусусият касб этади.

Шу нуқтаи назардан, Бобур лирикаси таржималарида шеърий санъатларни қайта яратиш борасида бир қадар муқобил йўл тutilгани кўзга ташланади.

Масалан:

*Ул аҳд ила паймон қани, эй ёр, не бўлди,
Ул лутф ила эҳсон қани, эй ёр, не бўлди.¹*

*Клятвы твои, твои обеты — где это всё,
Ласки твои, любви приметы — где это всё.²*

Аслиятда қўлланган **тарсеъ санъатини** Бобур охиригача давом эттирмайди. Шу боисдан русча таржимада ҳам мазкур талқин изчилликни талаб этмайди. Эътиборли томони, байтдаги барча сўзларнинг уйғунлашуви рус тилида ҳам сақланган. Бу ҳолат мутаржимнинг Шарқ мумтоз шеърияти ўзига хосликларини яхши эгаллаганидан далолат беради. У ғазалда қўлланган **макроп санъатининг** турли кўринишларини ҳам муваффақиятли яратган. Қуйидаги мисолда эса бунинг аксини кўрамыз. Таржимон аслият матнини яхши ўзлаштирмаганлиги сабабли айрим қусурларга йўл қўйган:

*Дўстлуқни гар тиларсан, айласанг исбот кел,
Сўхбатингга асру кўп муштоқдурман бот кел... (85-б.).*

*Ты хочешь дружбы — докажи: скорей приди ко мне,
Я побеседовать с тобой хочу наедине (80-б.).*

Бу фард таржимаси Н.И.Гребнев қаламига мансуб. Унда баъзи хатоларга йўл қўйилган. Аслиятдаги муболаға (*асру кўп*) таржимада, биринчидан, ўз ифодасини топмаган, иккинчидан, мазмун мутлақо ўзгариб кетган. Бу жиҳат асосий матннинг нозик сир-асрорларига эътиборсизлик билан қараш оқибатида юзага келган.

*Ўлум уйқусига бориб жаҳондин бўлдим осуда,
Мени истасангиз, эй дўстлар, кўргайсиз уйқуда (17-б.).*

*Избавился от мира я: мне смертный сон послал творец
Когда соскучитесь, друзья, я вам приснюсь, ваш друг — невец. (16-б.).*

Аслиятда **ийҳом** (арабча: гумонсиратиш) *санъати* қўлланган. Р.Д.Моран таржимасида эса мумтоз адабиёт анъанасига риоя этилмаганлиги кўзга ташланмоқда. Таржимон биринчи мисра бошидаги *уйқу* сўзини иккинчи мисра охирида, қофияда ёки ундан олдин қўллаганида, таржима талаб даражасида бўлур эди.

Бундан ташқари, ушбу таржимада мазмунга ҳам бир оз путур етказилган. Аслиятда *мени истасангиз (соғинсангиз)* дейилади. Таржимада эса у *зериксангиз (когда соскучитесь)*га айланиб кетган. Ҳолбуки, *соғиниш* билан *зерикниш* ўртасида анчагина фарқ бор.

Қуйидаги байт таржимасида эса ўша таржимоннинг ўзи аслият жозибасини ифодалашга муваффақ бўлганлигини кузатамиз:

*Улки давроннинг аёғидан дамо-дам қон ютар,
Нашъа топмас гар ичар ҳар давр жоми Жам била (19-б.).*

*Когда ты вынужден из чаши судьбы лишь кровь глотать,
Хоть осуши Джамшида чашу — услады не вернуть (19-б.).*

Бу ўринда Р.Д.Моран талқинда **талмеҳ** (*қайта тиклаш*) санъатини (*Жоми Жам — Жамшида чашу*) билан кифояланмай, балки сўзнинг шаклий товланишларидан (*чаша судьбы — Джамшида чаша*) ҳам ижодий фойдаланган. Бу эса ифода бадиий талқинининг тўлалигини таъминлаган.

*Ёз бўлдию бўлди яна жаннат киби ёзи,
Хуш илк кишиким, айш ила ўтгай қишу ёзи (43-б.).*

*Пришла весна — и снова степь, как райский сад, цветет,
Кто наслаждался и зимой, и летом, счастлив тот (12-б.).*

Бунда Бобур ижодининг мағзини ташкил этадиган мисралар мутаржим талқинида бир қадар эркин ифодаланган. Ёз — тажниси (*фасл* —

дашт) тўғридан-тўғри тушунчалар (*весна — степь*) воситасида далилланган. *Жаннат киби (ташбех)* таржима талқинида ҳам *как райский сад (ўхшатиш)* аслиятдаги мазмунни тўла очиб бермоқда. Аслиятдаги иккинчи мисра бошида келган *хуш ул кишиким* сўзлари ҳам рус тилида *счастлив тот* тарзида ўзининг яхши ифодасини топган. Натижада, таржимон аслият мазмуни билан бирга унда қўлланилган санъатларни ҳам ўзига хос усулда қайта яратишга эришган ва сюжетнинг мазмундорлиги билан бир қаторда гўзал композиция ярата олган.

Бобур шеърлятида энг кўп қўлланиладиган бадий санъатлардан бири **ташбех**дир. Мазкур тасвир воситасининг асосий ўзига хослиги эса шеър мазмунининг салмоғи ошиб, илгари сурилган асосий ғоя талқинининг ўзига хос гўзаллиги бирламчи ўринга чиқишида акс этади.

Қиёсланг:

*Бобур, ул гул кўйида булбул киби топтинг мақом,
Бир навойи рост қил мундоқ мақоминг борида* (16-б.).

*Бабур ты, словно соловей, нашел приют у этой розы,
Так пой же, если ты избрал себе пристанище такое* (16-б.).

Р.Д.Моран таржимасида қўлланилган мазкур санъат аслият моҳиятини тўла очиб берган. Мутаржим шоир талқинидаги ишорани тўғри илғаб, *булбул киби* сўзларидан иборат *ташбех*ни *как соловей* деб айнан қўллаган ва таржима тўлақонли чиққан. Одатда, мумтоз адабиётда *наво* сўзининг *булбул* рамзига дахлдорлигини ҳисобга олсак, таржиманинг муваффақиятли чиққанлигини идрок этиш мумкин.

Бобур шеърларининг рус тилига қилинган таржималари таҳлили шуни кўрсатадики, таржима соҳасида катта тажриба орттирган истеъдодли шоирлар ҳам таржима назариясининг асосий қонуниятларига бефарқ қараши натижасида аслият матни таржимасида катта хатоларга йўл қўйиши мумкин. Таржимон тилни қанчалик яхши билса, аслиятни қанчалик чуқур ўзлаштира, таржима жараёнининг табиий қонуниятларига қанчалик риоя қилса, шунчалик яхши натижаларга эришади ва, ўз навбатида, бу юксак таржималар, бир томондан, ўзбек адабиётига хизмат қилса, бошқа томондан, рус китобхонини Бобурдек жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшган ижодкорнинг бадий мероси билан яқиндан таништириш имкониятига эга бўлади.

Тўлқин САЙДАЛИЕВ,

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси катта ўқитувчиси.

¹ Бобур. Танланган асарлар. Т., 1958. 16-б.

² Бобур. Кн.1. Т., 1982. С.10. (Кейинги мисоллар шу манбалардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.)

Ўзбек романининг илк сарчашмалари

Абдулла Қодирий даставвал Фирдавсий, Саъдий, Ҳайём, Навоий, Фузулий, Чехов, Гоголь, Журжи Зайдон, Вальтер Скотт, Пушкин, Л.Толстой, И.Тургенев, А.Тўқай, О.Иброҳимов каби ўнлаб жаҳон адабиётининг улуг сўз санъаткорлари ижодидан ўрганган. Қодирий истеъдодининг янги қирралари намоён бўлишида бу ижодий ўзлаштириш муайян туртки вазифасини ўтаган. Ўз навбатида, Қодирий ижодий мактаби қардош адабиётларнинг М.Авезов, Ж.Икромий, Б.Кербобоев, Х.Деряев сингари ёзувчилари ижодий камолотига самарали таъсир этганлигини Р.Иноғомов, Ш.Турдиев каби адабиётшунос олимлар асосли далиллар билан исботлаганлар.¹

Р.Отаев, Д.Қуронов, Б.Карим каби бир қатор тадқиқотчилар изланишларида Қодирий романларининг кейинги авлод ўзбек романнавислари — Чўлпон, Ойбек ижодига таъсири атрофлича ёритилди.²

Шубҳасиз, Қодирий асарлари ёзилгани ва чоп этилганидан бери узоқ вақт ўтди. Шунга қарамай, Қодирий белгилаб берган услуб миллий романчилигимиз учун ҳануз юксаклигича турибди. Албатта, ўзбек романчилигига 80-йиллардан ҳаётга ўзгача тафаккур билан ёндашувчи янги услуб кириб келгани, лиризм ўрнини изчил реализм, романтик сентиментализм ўрнини бирмунча қатъият эгалланганлигини эътироф этиш керак. 90-йилларда эса қаҳрамонларга муносабатда кўзга ташланаётган мураккабликлар ўтган асрнинг 20—30-йиллари анъаналарига у қадар тўғри келмайди ҳам. Носирларда пайдо бўлган журъат ва қатъият, роман поэтикасида асотирлар, афсона ва ривоятларнинг катта ўрин тутиши, унинг композиция таркибига сингиб кетиши, ҳатто параллел мажозий йўналишни ташкил этиб, роман матнида мустақил ва тугал ўрин тутиши, романинг адабий-бадий функциясида ўзгаришлар содир бўлганлиги, кўплаб янги кўринишдаги тарихий-концептуал, тарихий-полифоник, тарихий-биографик, мистик-фантастик каби романлар турининг пайдо бўлиши характерли хусусиятлардир. Романчиликда тинимсиз тажриба ва изланишлар жараёни турлича йўналишларда кечмоқдаки, роман моҳият жиҳатидан янгилашиб, унда ранг-баранглик юзага келмоқда.

Шунинг учун бўлса керак, адабиётшунослигимизда кейинги йиллар-

да яратилаётган ўзбек романларини унинг илк ибтидоси билан қиёслашга етарлича аҳамият берилмаяпти. Унда Фарб ва жаҳон романчилиги анъаналарига эргашиб ҳолларини кузатиш мумкин. Биз бугунги кунда маълум бир шакл касб этиб, адабий йўналишлари анчагина муайянлашган яқин ўн йиллик ўзбек романларига илғор жаҳон романчилик мактабларининг самарали таъсири бўлганлигини инкор этмоқчи эмасмиз.

«Кўнгил бошқа нарса — янгилик қидиради», — деб ёзган Чўлпон 1925 йилдаёқ «чучмал бир вазият»ни изоҳлар экан, Шарқ ва Фарб ўртасидаги олтин кўприк — Тагорни ўз элига танитмоққа интилади. Унинг Шарқ руҳи билан Фарб асосини бирлаштирганлигини алоҳида қадрлайди. Чўлпоннинг жаҳон адабиётига нисбатан бадиий адабиётни назарда тутиб айтган ўзбек адабиёти ҳали «чақалоқ», эскиликка нисбатан «етим» деган фикрини, албатта, бугунги адабиётимизга нисбатан қўллаб бўлмайди. Бироқ мазкур фикрлар қайсидир даражада ўз мезонларини янгилаётган ва бу борада нафис адабиётга нисбатан бирмунча орқادا қолаётган адабиётшунослик ва адабий танқид учун ўз қимматини муайян даражада йўқотмаётган кўринади. Бизнингча, ҳозирги романчилигимиз тараққиётининг сарчашмаларини шарқона тафаккурдан, халқ оғзаки ижоди ва қадимги ўзбек насридан, шунингдек, адабиётимизнинг порлоқ саҳифаси бўлмиш жадид адабиёти, хусусан, Қодирий ижодидан ҳам қидирмоқ керак.

Қодирий «Ўтган кунлар»³ романида юртдаги азалий қадриятларнинг айниши, ўзаро аҳиллик йўқолиб, низолар авжга чиққани ҳақида сўз юритар экан, «*эл-юрт бошида инсофли, диёнатли, фуқаропарвар ва халис одамлар туриши нажот манбаидир*», деган концепцияни илгари суради. «*Тошкентга инсофли бир бек белгиланса, меним учун кифоя*», деган ниҳоятда бетама, халқ манфаатини кўзловчи Юсуфбек ҳожининг (126-б.) Кумушбиби таъбири билан айтганда, «*нур ичига кўмилгандек*» бўлиб кўринган сиймосини, «*Ойим*», *деб хитоб қилгандаги мулоийм, беозор ва муассир сўзини*» (327-б.), «*...ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам!*» (37-б.), «*...Фуқоранинг тағин қандоқ кўргиликлари бор экан, ўғлим*», сўзларини ёзганидаги серташвиш қалбини (36-б.) том маънодаги миллийликдан, шарқоналикдан ажратиб тушуниш мумкин эмас.

Таъбига мувофиқ қиз топилмагани, эрнинг ҳам хотин таъбига мос бўлиши лозимлигини теран англагани учун ҳануз уйланмай юрган Отабек меҳр-муҳаббатли турмушни ёқлайди. Шу боис Кумушнинг қадрини аршларгача кўтарганида Офтобойим унга нисбатан чексиз муҳаббат, поёнсиз эҳтиром сезади. Ҳатто йиғлагиси ва куёви юзидан ўпгиси келади. Қутидор таъбири билан айтганда: «*... ҳар тўғрида ҳам*

етук бир йигит ... чин йигит, қаршиисида Муслмонқул ҳам завқланиб: «дов юрагинг бор экан, йигит» — дейишга мажбур бўлади. Зеро, унинг ўзи ҳам фавқулодда жасурлиги билан тарихда эътироф этилган» (124-б.). Қодирий тасвирида қалби фаришталар кўнглидек тоза икки жон, икки юрак бахтига раҳна солган урф-одатлар маъқул ва машруъ эмаслиги мантиқий асосланади.

«Меҳробдан чаён»⁴ романида Мирзо Анвар тилидан Ғузулийнинг куйидаги мисраси келтирилади: *«Даҳр бир бозордир, ҳар ким матоин арз этар»* (153-б.). Образли қилиб айтганда, романнинг ҳар бир қаҳрамони ўз бисотини кавлаб, бор матосини бозорга солади. Ёзувчи шу орқали жамият қиёфасини аниқ кўрсатишга муваффақ бўлган. Муаллиф жамият иллатлари ҳақида сўзлар экан: *«... Жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси фардига шу касал сироят қилмай кўймайди»*, — деб ёзади (59-б.).

Анвар кўзини доғлаганлар сафидаги Абдураҳмон ҳам муфти Калоншоҳ таъсири остида ҳаракат қилишга мажбур. Султонаlining кўшниси Каримбой эса бир тилло эвазига ёлғон гувоҳлик беришга-да тайёр. Фақирликка бардош беролмаган ямоқчи ўз хотинини уриб сўкар экан, жамиятга бўлган кекини хотинидан олгандай бўлади (14-б.). Мударриснинг шикоятчи, закотчининг тамагир ва худбин бўлишида ҳам маълум маънода замонасозлик интилишлари кузатилади. Кўнгли, руҳи қариган, қалби ўксук, ёруғ оламдан ҳеч нарса тиламай, тинчгина яшашу ўлимни кутиб яшаётган Тойир ака фожиаси ҳам бечораҳолликка бориб тақалади. Ёзувчи истибдод салобатини бўй-басти билан кўрсатишга астойдил интилганлигини таъкидлар эканмиз, уларнинг табиий хислатлари ҳам характери шаклланишига таъсир этганлигини инкор этмоқчи эмасмиз. Бу борада Қодирий масала моҳиятига анча теранроқ ёндошади.

Муаллиф ижодий концепциясида инсоф масаласига алоҳида диққат қаратилади. Ўрдада шунча фитна-фасодларга сабабчи бўлган мирзабошилик мансаб масаласининг фуқаро ва касиб учун заррача қизиғи йўқ. Уларга ким мирзабоши бўлишидан кўра, унинг инсофли бўлиши кўпроқ аҳамиятлидир. Беғубор болалик хотираларига кўнглида тизгинсиз бир муҳаббат асраётган Анвар қоронғу уйда гулхан атрофида ўтириб иссиқ-иссиқ чойдан хўплар экан, шоирона, дарвешона ҳаётни орзу қилади (149-б.). Аслида унинг болалигида эшлашга лойиқ бирор муҳим жиҳат бормиди? Оилада фарзанд туғилганида унга ҳатто ном қўйишга-да фурсат топа олмаган Салим бўёқчи оиласи орзу-ҳаваслар қучоғида яшардими? Тирикчиликдан бўшамай, бавосир касалига йўлиқиб, дунёни тарк этган эр, қирқ ёшда қаримсиқ бўлиб қолган аёл —

Анорбиби, тирикчилик илинжида юрак фалажидан вафот этган она. Бу Анварнинг, ёзувчи айтмоқчи, «мавридсиз» *лайлаклар ичида бемаҳал гуррак*» эканлигини яққол кўрсатади.

Солиқлар эвазига Назмидек истеъдодли қизи ҳам тортиб олиниб, хонга тортиқ қилинган ота ёки ночор рўзғорига Анварни сиғиштирмаётган почча, закотчидан жабр кўрган Сафар бўзчи тақдирлари жамият асосларининг носозлигига бориб тақалади.

Шунингдек, қалби инсоф ва диёнат билан лиммо-лим тўлган Моҳларойим, Нигорхоним, Рузвон, Тўхтабиби, Оғача ойим, Нодира каби аёллар образлари носирнинг чинакам маънода эстетик идеалларини намоён этади.

«Шеърый бир хусн» соҳибаси бўлган фозила қиз Раъно ҳам ҳажр йўлига ризолиги, бир олам орзулар кучоғида яшаши, кўнгил розларини тушунадиган таянч, суюнчиқ излаши, андишалилиги, шоиртаъблги, жасурлиги уни ҳайвоний истакларга қарши исёнга етаклаши табиий эди.

Султоналига хос меҳрибонлик, холислик, қизиққонлик, дадиллик, кувлик, тadbиркорлик, садоқат туйғулари жамиятдаги қиёфасизлик билан муроса қилиши қийин эди. Уни Анварга яқинлаштирган жиҳатлар характер хусусиятларию интилишларидаги муштаракликдир. Ёзувчи унинг дўст учун кўкрак керувчи, матонатли кишиларнинг ўз давридаги ягона вакили, қадриятларга садоқатли йирик **Шахс** эканлигини эътироф этади.

Таассуфки, Анвар ҳам зулм ва истибодни парчалашга ожиз, Султоналининг ҳам бу юмушга қўли калта, ҳатто зулмнинг тепасида турган Худоёрхон ҳам «Туркистон хонларида сийрак кўринган» «улуғ ишлар» қилар, улкан ёвга ўз маданияти билан жавоб бериш истагида ёнар экан, ҳаёт маромини кескин ўзгартиришга қодир эмасдай туюлади.

Бизнингча, Қодирийнинг романчилигимизга таъсирини тўғридан-тўғри бадиий тўқимадан излаб ва кузатиб бўлмайди. Чунки романларимизда объектив олам, воқеа ва ҳодисалар, ташқи тасвир, қаҳрамон хатти-ҳаракати, муҳит ва шароит, замон ва маконнинг инсон тасавури ва шуурига таъсири, қаҳрамоннинг унга онгли муносабати тарзида бадииятга айлантирилмоқда. Бадиий қаҳрамон муаллиф яратган характер эмас, ўзини-ўзи англаётган тасаввур асосида вужуд топган персонажга айланади. Китобхон эндиликда қаҳрамоннинг тафаккур жараёни билан мулоқотга киришади, баҳслашади. Тасвирдаги ўзига хослик йўллари-нинг танланиши, ривоятнинг анъанавий тасвирдан фарқланиши, онг оқимининг акс этиши насримизнинг илдамлаётганлигини кўрсатади.

Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романидаги Жамолиддин кетмоннинг ғайридиндан юз буриб, элдан бош олиб кетиши Ан-

вар интилишларини, нўғой Чанишевнинг «жигит» Ақраб олдида одан тушиб, унга тан бериши, истагини ижобат қилиб, ўз ожизлигини тан олиши Мусулмонқулнинг Отабекни эътироф этишини, Деҳқонқулнинг фақирона ҳаёти аксарият Қодирий қаҳрамонларига хос фақирликни ёдга солади. «Она лочин видоси»даги Гавҳаршодбегим, аксарият романлардаги темурийзода маликалар Оғачаойимдан «ўсиб чиққандай». «Юлдузли тунлар»даги Хонзодабегим қайсидир жиҳатлари билан Анварнинг опаси Нодирага яқиндай туюлади. Хуришид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор»идаги «Меҳрибонингни йўқотдингми, бўтам», – деб Фозилбек бошини силаётган чол Моҳларойимни эсга солади. Фозилбек ва Қадрия Отабегу Кумушни, Анвару Раънони ёдга туширади. Қосимбек оқсоқол «бозор – дунёни эпақага келтира олмаётгани, эл ташвишидалиги» жиҳати билан Юсуфбек ҳожига яқин туради.

Ў.Ҳошимов романларидаги қаҳрамонлар тақдирига хос фожеавийлик инъикоси, Тошкентнинг эски шаҳар манзаралари тасвири, хусусан, Алвастикўприк билан боғлиқ ўринлар қайсидир жиҳатлари билан Қодирийга, Қонқус тасвирларига, характерлар драматизмига бориб туташади.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек романчилигининг икки тўнғич романи ва уларнинг сўнгги даврлар ўзбек романнавислари ижодига таъсирини ўрганиш қизиқарли ва диққатга лойиқ қарашлар, қиёслашларни юзага келтираверади.

**Исломжон ЁҚУБОВ,
ЎзМУ докторанти.**

¹ Р.Иноғомов. Қодирий жаҳон кезади // Абдулла Қодирийнинг бадиий дунёси. Т.: Университет, 1994.; Ш.Турдиев. Адабий ҳамкорлик самаралари. Т., 1984.

² Р.Отаев. Тонг юлдузи шуълалари // Шарқ юлдузи, 1983. 1-сон.; Н.Каримов. Қодирий қадри. Т., 2003. 30-35-б.

³ Чўлпон. Улуғ ҳиндий // Маориф ва ўқитувчи. 1925. 7-8-б.

⁴ Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. Т.: Ўқитувчи, 1978 (Мисоллар шу нашрдан олиниб саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.)

Чўлпон шеърлятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар

Чўлпон поэтик маҳоратининг ёрқин қирраси бадиий тасвир воситаларида намоён бўлади. Шоир қўллаган санъатлардан бири шеърый сифатлаш (халқаро адабиётшуносликда - эпитет)дир. М.Рильскийнинг таърифича, “Эпитет – мўлжалга олиб узилган ўқ”. А.Саъдий эса “Ама-

лий ҳам назарий адабиёт дарслиги” да “Шеърӣ сифатлашнинг аҳами-
яти шу даражада буюқдирки, ҳатто шоир учун шеърӣ сифатлаш таж-
риба тошидир”¹, – деб ёзади. Чўлпоннинг шеърӣ сифатлашдан фой-
даланиб яратган образлари маълум бир поэтик тизим даражасига кўта-
рилади. Хусусан, қора ранг билан боғлиқ рамзий образларда шундай
ҳолатларни кузатамиз: *қоп-қора булут, қора кийган жон, қора рангга*
бўялган тарих, қора сув, қора тун, жон олғич қоронғилиқ, қоп-қора дев
каби булут йиғини, қора бош ва ҳоказо.

Шарқ адабиётида қора ранг—бахти қоралик, бахтсизлик тимсоли.
“Сабаи сайёр” дostonидаги етти мусофир ҳикоясининг биринчиси -
шанба куни қора тусли қасрда бошланади. Бунда қора ранг Баҳром-
нинг Дилоромдан жудолик кунлари, мотам, азадорлик рамзи сифати-
да қўлланган.

Чўлпон *қоронғилик, тун, кўланка, кўмир* каби синонимлардан фой-
даланиб, ўзига хос поэтик образлар яратган. Масалан:

Кўк юзини қоп-қора, машъум булутлардир, ўрар,
Ул булутлардир ёруғлиқнинг юзин қоплаб турар...²

Ёки:

Кўк юзида қатор-қатор чизилган
Кўмир каби булутлари - ёт эллар,
Ул элларнинг қулигида эзилган
Шарқ эллари... бузуқ, қуруқ, кўп ерлар... (132–133-б.)

Ҳар икки шеърӣ парчада ҳам қора сифати (қоп-қора, кўмир)
булутга нисбатан қўлланган. *Кўк юзини ўраган қоп-қора машъум булут-
лар* – табиатдаги маълум бир ўзгаришдан дарак берса-да, иккинчи
мисолимизда мақсад ошқор бўлади. *Кўк юзида чизилган қатор-қатор*
булутлар – ёт эллар. Булут аслида маълум даражада қоралик белгисини
ифодаласа-да, Чўлпон унга ортгирма даража (қоп-қора, кўмир) юк-
лаб, рангдаги рамзийликни янада кучайтиради. *Қоп-қора булут, кўмир*
каби булут – юртнинг маълум бир қоронғулик, тутқунлик ичра қол-
ганлигига ишора.

Чўлпон лирикасида *қора* сифатининг *тун, қоронғулик* синонимлари
билан боғлиқ намуналари ҳам кўплаб учрайди.

Кечанинг жон олғич қоронғулиги
Нажот юлдузини хаёлми билди?
Шунча тутқунларнинг ҳаққи-ҳақлиги
Бир ҳовуч тупроққа қурбонми бўлди (135-б.)

Ёки:

*Хира, ўчган, кирлик, кучсиз дилларга
Ёруғ, ёғду сепган янги кун.
Сира севинч бермас ўзбек қизига,
Йўқса унга мангуликми қора тун? (25-б.)*

Тасвирдаги *кеча, қоронғулик* — поэтик рамзни янада чуқурлаштириб, *мангу тутқунликка кирган ўлка* қисматини ифодалайди. Чўлпонда юлдузлар эрк даракчилари бўлса-да, унинг осмонини қора булутлар қоплаган. Нажот юлдузини хаёл деб билган лирик қаҳрамон *йўқса унга мангуликми қора тун*, деб умидсизликка тушади. Мисрадаги *тун* сўзига қора сифатининг берилиши вазн талаби билан бўлса-да, моҳиятан, мотамсаро Ватан қиёфасини ифодалайди.

Чўлпон шеърояти бағрига қизил ранг билан боғлиқ поэтик образлар сингиб кетган. Айниқса, шоир *қизилнинг қон, шафақ, ол, анор* каби синонимларидан фойдаланиб, *қизил ой, қон қилган ҳасрат, қон бўлган улуш, қонга тўйган бўри, тилларида қизил қон қилич, қип-қизил анор янглиғ юз, қонли ёш, қонли из, қизарган япроқ, ол қонларга тўлган тан, қип-қизарган юз, қон йиғлаган кўз, қон йиғлаган тун* каби рамзий образлар яратади.

Чўлпон шеъроятида тасвирдаги қизиллик кўпинча *қон* сўзи билан ўриндош келади. Қон қизилга нисбатан, ҳатто қип-қизилга нисбатан ҳам ўткир ранг-тус билдириб, лирик фожиалик ҳосил қилувчи тим-сол даражасига кўтарилади.

*Қиличларнинг тилларида қизил қон,
Булоқларнинг суви янглиғ тошдимми?
Яланг бола, яланг гўдак, маъсум жон
Найзаларнинг бошларидан ошдимми? (36-б.)*

Чўлпон шеърларида *қон* сўзи кўп бор қўлланган. Бу — бежиз эмас. Айниқса, Туркистон тарихига “Хўқанд фожиаси” номи билан кирган Туркистон мухториятининг қонга ботирилиши Ватан тарихида мисли кўрилмаган, энг қайғули, энг фожиали воқеа эди. Чечаклар водийси – қонлар водийсига айланди. Гўзал Фарғона — мотам либосини кийди. Қиличларнинг тилларида қизил қон тошди. Бу кўргуликларни кўрган булутлар ҳам *қонли ёш* тўкиб йиғладилар. *Ҳаво ёрган кўкракларга қонли ёш тўлди*. Қонли кўйлак кийган Ватанга менгзаб табиат ҳам унга мунгдош, ғамдош манзара намоён этди:

*Қип-қизил қон бўлиб
Кунлар ботадир...
Ёмон ҳидга тўлиб*

*Тонглар отадир...
Оғир кунлар тушди менинг бошимга... (66-б.)*

Чўлпон поэзиясида оқ сифати билан боғлиқ эпитетлар маълум манзара ҳосил қилиш билан бирга тимсол ўрнида ҳам қўлланилади. Навоийда эса оқ қорага контраст қилиб берилади (бахти қораликни янада бўрттириш учун).

*Ашқдин бўлди қарорған кулбайи вайроним оқ,
Кулбаи вайрон демайким, дийдаи гирёним оқ...³*

Чўлпон оқ ранг билан боғлиқ тасвирларга орттирма даража бериб, шеърий сифатни янада бўрттиришга ҳаракат қилади.

*Табиатнинг бутун ёмон томони
Шу ўлкада фақат жилва қилдими?
Мўминларнинг оқ виждони, имони
Шам сўнгандай тинсизгина сўндими?... (36-б.)*

“Фақат эркин виждонларга эга бўлмоқ мумкин эмас” — деган эди шоир. *Оқ виждон, эркин виждон* — эгизак тушунча. Эркин виждонга эга бўлмаган киши оқ виждон соҳиби бўлолмайди. Оқ виждон соҳиби бутун эътиқоди, ҳаётини ҳақ йўлига бахш этган инсон.

Хулоса қилиб айтганда, Чўлпон шеъриятидаги ранг билан боғлиқ рамзий тимсолларни ўрганиш шоир “қалб диалектикаси”ни, поэтик оламини теранроқ англашга катта ёрдам беради.

Нормамат ЙЎЛДОШЕВ,

Термиз Давлат университети ўқитувчиси, филология фанлари номзоди.

¹ А.Саъдий. Адабий ҳам назарий амалиёт дарслиги. Т., 1924. 27-б.

² Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. (Бундай кейинги шеърий парчалар ҳам шу китобдан олинди ва қавс ичида саҳифаси кўрсатилади).

³ Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. Йигирма жилдлик. II жилд. Т.: Фан, 1987. 279-б.

Маҳмуд Торобий — тарихий қаҳрамон

Атоқли ўзбек адиби Ойбек интервью-суҳбатларидан бирида тарихий мавзудаги асарлар ҳақида тўхталаркан, “Бегона даврни билиш, яъни унинг бизнинг давримиздан нимаси билан ажралиб туришини тасаввур қилишнинг ўзигина етмайди. Уни яна тушунмоқ, яъни бизнинг давримиз билан боғлаб турадиган нарсаларни кўрмоқ лозим”¹ эканлигини таъкидлайди. Эътибор берилса, тарихий мавзуда кўп ва хўп қалам тебратган адиб бу ўринда диққатни ўзи амал қилган муҳим ижодий тамойиллардан бирига, умуман, тарихий мавзудаги адабий-бадиий асарга жон бағишловчи муҳим жиҳатга қаратаётганини кўриш мумкин. Ойбекнинг фикрича, ўтмишни *билиш* ва уни *тушуниш*, бир-бирига нечоғли боғлиқ бўлмасин, бошқа-бошқа нарсалардир. Зеро, ўтмишни муайян тарихий манбалар асосида билиш — олимнинг вази-фаси, уни тушуниш эса санъаткор зиммасига тушади. Бошқача айтганда, олим учун ўтмишни *билиш* тугал мақсад бўлса, санъаткор учун бу ишнинг бошланиши, боринги, пойдевори, холос.

Албатта, пойдеворнинг мустаҳкам бўлиши жуда муҳим, бироқ шуниси ҳам аниқки, унинг ўзи бино эмас. Яъни, санъаткор тарихий далилларни пухта ўрганиб (*билиб*), уни тушуна олгандагина муҳташам иморат — бадиий асар дунёга келади. Сирасини айтганда, тарихий мавзудаги асарларни ўқимишли қиладиган асосий омиллардан бири уларнинг замонавийлигидир. Замонавийлик эса, Ойбек талқинича, *тушуниш* асосида юзага келади. Шу боис ҳам Ойбек ўзининг тарихий мавзудаги асарларида айни шу тамойилга изчил амал қилди — ўтмишни тушунишга, уни ўз замонаси билан боғлаб турадиган нарсаларни кўришга интилди. Жумладан, адибнинг Маҳмуд Торобий бошчилигидаги қўзғолонни бадиий акс эттириш йўлидаги бошланғич изланишлари тарихи (драматик дoston-либретто — “Ғалвирчи” — “Щит народа”) кузатилса, бу, аслида, Торобий даврини *тушуниш* жараёни эканлиги, *тушуниш*нинг тобора теранлашиб борганини кўриш мумкин бўлади².

“Маҳмуд Торобий” драматик достони (адибнинг шу мавзудаги бошқа асарларининг ҳам)нинг бош қаҳрамони Торобий халқ эрки учун курашувчи, халқни эргаштира олиш ва унга йўлбошчилик қилиш салоҳиятига эга жасур инсон сифатида намоён бўлади. Образнинг бундай талқини, бир томондан, тарихий ҳақиқатга содиқлик талаби билан изоҳланса, иккинчи томондан, шўро адабий сиёсати ҳар турли зулмга, айниқса, эксплуатацияга қарши бош кўтарган исёнкорлар образини яратишни рағбатлантиргани ҳам сир эмас (Ойбек талқинида,

табийки, бу жиҳат ҳам қўшилган). Бироқ образнинг бундай талқинини шу икки омил билангина изоҳлаш камлик қилади. Бу ўринда учинчи жиҳат — адибнинг ижодий идеалини четлаб ўтиб бўлмайди. Эътибор берилса, Ойбек яратган тарихий мавзудаги деярли барча асарларда халқ эрки, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилувчи идеал образлар марказий ўринни эгаллаганини кўрамиз. Бу ҳол эса, бизнингча, адиб яшаган давр, унинг ижтимоий-эстетик идеали шаклланган тарихий шароити билан боғлиқ эди. Бунга амин бўлиш учун адибнинг тарихий мавзудаги барча асарларига «очқич» (Ҳ. Ёқубов) саналувчи “Болалик” қиссасидан олинган куйидаги парча кифоя қилади:

“Ўғлим, тушундим. Ишчилар, деҳқонлар, камбағаллар, муҳтожлар оламда жуда кўп. Ҳеч мисли йўқ. Лекин бойлар, савдогарлар, судхўрлар, ер эгалари, қўйинг-чи, ҳоказолар ҳаммаси текинхўр. Аммо зулм ҳаддан ошди. Қани, қошки эди, билимдон, ақлли, хушли, одил, доно бош бўлса. Қани, йўқ-да, ахир... Қошкийди пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бирдан бош кўтариб чиқсалар, мушуқларимиз осон бўларди. Афсус, афсус, бас, қиёматгача энди зулматда, қоронғида ўтамиз!”³

Табийки, агар «Болалик»нинг автобиографик асарлигини эътиборга олсак, келтирилган парчада Ойбек болалигида ўз кўзи билан кўрган, ўз кулоғи билан эшитган реал ҳаёт манзараси акс этганлигини тушунамиз. Ойбекнинг болалиги эса ўтган асрнинг 10-йилларига — халқ турмуши беҳад оғирлашган, шунга мос равишда *халоскор қаҳрамон* ҳақидаги асрий соғинч кучайган даврга тўғри келади. Бўлғуси адиб яқинлари, маҳалла-қўйдаги кишилар орасида *халоскор* ҳақидаги орзулар билан боғлиқ суҳбатларни тинглаб улғайди. Бироқ, таассуфки, халқ кутган *халоскор қаҳрамон* майдонга чиқмади. Бу эса, мурғак Ойбек дилида армон бўлиб қолди.

Таъкидлаш жоизки, адиб идеалидаги *халоскор қаҳрамон* болалигида кўрган-эшитганлари асосида шаклланган бўлса ҳам, илдизи жуда чуқур бўлиб, халқимизнинг минг йилликлар билан ўлчанувчи тарихи, адабий-маданий анъаналаридан сув ичади. Зеро, халқимиз даҳоси Алпомиш, Гўрўғли, Маҳдий сингари *халоскор қаҳрамон*ларни яратган, асрлар давомида улар ҳақида дostonлар куйланиб, ривоятлар нақл қилиб келинган. Яъни, Ойбек тасаввурида болалигидаёқ шаклланган *халоскор қаҳрамон* идеали моҳиятан ижтимоий-шахсий характерга эга. Эҳтимол, шу сабаблидир, адиб кейинчалик илк романи «Қутлуғ қон»да, гарчи тарихий ҳақиқатга зид бўлса-да, Йўлчини халқ орзусидаги *халоскор*, етакчи қаҳрамон сифатида гавдалантиришга интилди. Бироқ бу образ унинг идеалидаги одил, доно йўлбошчига хос хусусиятларни мужассам эга олмасди. Бунга бир томондан, ҳаёт ҳақиқатига содиқлик

монёъ бўлса, иккинчидан, шўро мафкураси бу ролга Петровларни тайин этгани эди⁴. Балки, шунинг учундир, Йўлчи романда кураш йўлига кирган йўлчилигиغا қолди, йўлбошчи — халоскор қаҳрамон бўлиш унга насиб қилмади. Бошқача айтганда, Йўлчи тимсоли адиб идеалини тўла тажассум топтира олмади, ижодий ният ижроси тугал бўлмади. Шу туфайли Ойбек тарихий мавзудаги кейинги асарларида ҳам шу кемтикни тўлатиш йўлидан борди. Жумладан, Навоий тимсолида ҳам «халоскор қаҳрамон»га хос айрим хусусиятлар ўз ифодасини топди. Шу жиҳатдан қаралса, Торобий образи Ойбекни, аввало, идеални тўла тажассум эттириш имконини бера олиши билан ўзига жалб этган. Фикримизча, Ойбекнинг ушбу образ устида кўп излангани, унга қайта-қайта мурожаат қилганининг сабабларидан бири ҳам шу идеални тўла мужассам этишга интилиши билан изоҳланиши мумкин.

Ойбек Торобий образини яратишда, умуман, ўша даврни бадий жонлантиришда ўзининг ижодий тамойилларига содиқ қолди. Зеро, у *“озодлик ва бахтга интилиш, муҳаббат ва садоқат туйғулари, ҳасад ёки жудодлик, ўлим даҳшати ва турмуш наиваси инсонга доимо хос нарсалар бўлиб, минг йиллар давомида ўзларича сира ўзгармади”*⁵ деб ҳисоблайди. Шунга кўра, адиб Торобий образига болалигидаги халқ орзусига мос, одил ва доно йўлбошчи хусусиятларини сингдиради. Бугина эмас, бошқа қатор персонажларнинг характер хусусиятларини очиш, турли ҳаётий ҳолатлар, сахна эпизодларини тасвирлашда ҳам Ойбек “бегона даврни тушуниш”га, ўз замонасини ўтмиш билан боғлаб турган нарсаларни идрок қилишга интилади. Шу боис ҳам Торобий атрофидаги персонажларнинг машаққат тўла турмушларидан нолишлари, ўзаро суҳбатлари, *халоскор қаҳрамон* ҳақидаги орзулари “Болалик” қиссасини, мурғак Ойбек яшаган муҳит кишиларини эслатади.

Ойбек шаҳар муҳитида, ҳунарманд-косиблик билан кун кечирувчи кишилар орасида улғайган. Табиийки, бу тоифа кишиларнинг турмуш тарзи, касбий фаолияти, дард-ҳасрати, қувончу ташвишларини жуда яхши билган. Адиб кейинчалик ўзининг қатор асарларида, жумладан, тарихий мавзудаги асарларида кўрган-билганларидан унумли фойдаланди, жонли манзаралар яратди. Жумладан, унинг Торобий мавзусидаги асарлари, қораламалари кўздан кечирилса, қатор лавҳалар дўконда, бевосита иш жараёнида тасвирланганини кўриш мумкин. Яъни, Ойбек бегона даврни тушуниш учун болалигида кўрган-билганларини ўтмиш воқеаларига «кўчиради». Масалан, “Маҳмуд Торобий” драматик достонидаги Жамила чарх йигириб кун кечиради. Ойбек чархчи аёлларнинг машаққатли меҳнати ҳақида болалигидаёқ етарли тасаввурга эга бўлган. Муҳими, болалигида кўрганлари адиб хотирасида жонланади, етук-

лик даврида яратган «Бобом» поэмаси, умрининг ниҳоясида ёзилган “Болалик” қиссасида чизилган жонли лавҳалар шундай дейишимизга асос бўлади. Шу ўринда бошқа бир қизиқ жиҳатга диққатни қаратиш фойдадан холи эмас. Драматик дostonда Жамиланинг севгилиси бўлган Ёдгор — қўшчи. Маълумки, 30-йиллар адабиётида “қўшчи” образи асосий мотивлардан бири бўлиб, инқилобдан олдинги деҳқоннинг примитив, жўн ҳаётини ушбу образ воситасида очиб бериш одатий тусга айланганди. Бироқ бизни қизиқтирган бошқа нарса: Ойбек асарларида ҳунарманд-косиблар ҳаёти, меҳнат фаолияти деталлаштириб, конкретлаштириб тасвирлангани ҳолда, деҳқонлар фаолияти кўпроқ умумий чизгилар билан берилади. Бу ҳол эса адиб ўтмишни ўз ҳаётини тажрибасига таяниб, замонасидан андоза олиб гадалантирганининг яна бир далилидир.

«Болалик»да Ойбек косиблар дўконида ўйнаб юрганларини эслайди. Табиийки, туғма кузатувчанлик, ўткир қувваи ҳофизага эга бўлғуси адиб косиблар иш жараёнигагина эмас, ўзаро суҳбатларига ҳам зеҳн солган. Бу эса адибнинг қатор асарларида ўз аксини топган. Масалан, «Бобом» поэмасида Ойбек шундай ёзади:

*Чарх тинмайди ҳар бир уйда,
Қиз, кампирлар то саҳардан
Ишлайдилар оқшомгача,
Безор эдик гув-гувлардан.*

Саҳардан оқшомга қадар чўзилган машаққатли меҳнат жараёни, ишнинг бир хиллиги, меҳнатга яраша даромад йўқлиги, шу билан боғлиқ қийинчиликларни Ойбек кўриб билган, чархчи аёллар ҳасратларини эшитган. Кейинроқ шуларга ҳамоҳанг ҳасрат «Маҳмуд Торобий»да Жамила тилидан берилади:

*Тирикчилик... ҳали чарх йигир.
Ҳали бўя, ҳали танда қур, ҳеч бир
Тиним йўқдир менда ҳам...*

Ёдгорнинг ҳасрати севгилиси Жамиланинг ҳасратидан асло кам эмас. Хуллас, икки ёш айна ўйнаб куладиган, ҳаёт нашъасидан масрур паллада гоят тушқун аҳволда. Бу худди «Болалик» ёки «Қутлуғ қон»да ёритилгани каби, чидаб бўлмайдиган ҳолат, бундай аҳволда яшаб бўлмайди. Торобий мавжуд аҳволнинг айбдорлари мўғул истилочилари эканини айтганида, Ёдгор «Юрт учун бир мард овоз керак» дейдики, бундан ҳам *халоскор қаҳрамон* соғинчи уфуриб туради. Шунга ўхшаш, Торобий билан дукчи суҳбатида ҳам зулмга қарши курашиш учун йўлбошчи кераклиги таъкидланади:

Дукчи:

*Уста Маҳмуд, кўз ёши дилларга берур жило
Бошқа илож борми. Йўқ. Оҳу-воҳ насибамиз.
Тангри лойиқ кўрибди бизга йиғини ҳадсиз.*

Торобий:

*Йиғимас зулмни ағдариш керак,
Илдиз-ла уни қўпориш керак.*

Дукчи:

*Дуруст, уста Маҳмуд, беғу хон қани,
Муғулни қувғали эр ўғлон қани?*

Эътиборлиси шуки, «Қутлуғ қон»да Йўлчи зулмдан фигони фалакка ўрлаган Шокир ота билан Қоратойларга: «Хўш, нима дейсизлар! Йиғи-сиғи, оҳ-воҳ қилишдан фойда йўқ. Қулчиликдан чиқиш учун курашмоқ керак», дейди. Бироқ юқорида айтилганидек, Йўлчи йўлчилигича қолди, халқ орзусидаги *халоскор қаҳрамон* бўла олмади. Тўғри, Йўлчи эрк учун курашда йўлбошчилар сифатида большевикларни кўрсатади (гарчи романдаги бу хил талқин мажбурият орқасида юзага келган бўлса-да), бироқ уларни халқ минг йиллар давомида соғиниб келган *халоскор* ўрнида қабул қилмайди. Яъни, Ойбек шуурида болалигидаёқ шакланган идеал романда ўз тажассумини топган эмас, демак, унда ижодий қониқмаслик ҳисси қолган.

Шунга кўра, “Болалик” қиссасида Туркиядан Анвар пошшо ёки Арабистондан халифа сиймосидаги халоскорларини кута-кута йўлбошчисиз кўзғолон кўтарган, “Қутлуғ қон”да Йўлчи атрофида бирлаша олмаган халқнинг фожиавий қисматини тасвирлаган Ойбек учун “Маҳмуд Торобий”да том маънодаги йўлбошчи атрофига бирлашган ва босқинчилар устидан ғалаба қозона олган халқни тасвирлаш ўзига хос ижодий-руҳий компенсация, бошқача айтганда, ижодий зарурат эди. Шу зарурат туфайли ҳам Ойбек *халоскор қаҳрамон* идеалини Торобий образида мужассам қилишга, уни, дoston қаҳрамони Қозикалон таъбири билан айтганда, «*бутун халқ топинадиган*» идеал образ даражасида тасвирлашга муваффақ бўлди.

Аъзамжон ҲАМРАҚУЛОВ,
Андижон Давлат университети аспиранти.

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. XIV жилд. Т.: Фан, 1979. 272-б.

² Миллатни уйғотган адиб. Т.: Ўқитувчи, 2005. 7-8-б.

³ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами: III жилд. Т.: Фан, 1969. 215-б.

⁴ Н.Каримов. «Қутлуғ қон»нинг яратилиши // «Ёш ленинчи» газетаси, 1989, №248.

⁵ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. XIV жилд. Т.: Фан, 1979. 272-б.

Миртемир шеърятида такрор санъатининг услубий вазифаларига доир

Маълумки, шеърий санъатлар бадий асарнинг жозибadorлигини таъминлайди. Жумладан, такрор санъати ҳам шеърий санъатлардан биридир.

Такрор — стилистик кўринишлардан бири бўлиб, бир сўзни ёки бир неча сўзни, баъзан эса маълум сатрни атайин қайтариш.¹ Бу қайтариш товуш, сўз, сўз бирикмаси, гап, мисра, банд шаклларида бўлиб, улар мақсадли такрорланади.

Биз ушбу мақолада Миртемирнинг 11-синфда ўрганиладиган «Мен сени...», «Пардалик», «Қарқаралик», «Ўзим биламан», «Киприқларим», «Бетоблигимда», «Она тилим»² каби шеърларидаги такрорлар хусусида фикр юритмоқчимиз. Шоир бу шеърларнинг ҳар бирида такрорнинг у ёки бу шаклидан ўзига хос тарзда фойдаланган. Шеърдаги такрорлар ундаги гоъвий-бадий мазмунни ифодалашга хизмат қилишини ўқувчиларга тушунтириб, улар шеърнинг гоъвий мукамаллигини таъминлаганини таъкидлаш лозим.

Миртемир «Киприқларим» шеърини ёш қаламкашларга атаб ёзган. Унда *киприқларим* такроридан услубий восита сифатида фойдаланган. *Киприқларим* сўзи шеърда асосан, анафора усулида такрорланган. Бу усулда шеърий асарда мисралар бошидаги сўз ёки бирикма такрорланади.³

*Киприқларим қўнғирмикан ё қора,
Киприқларим юзтамикан ёки минг?
Киприқларим мунча азиз ва сара,
Кўзгинамнинг киприқлари...
Кўюнларда қолганимда, чанга ўралганимда,
Оҳангарон тўзонидан занжи қоралганимда,
Ёки яхши тимсол излаб, чангдай таралганимда,
Ёки бир шеър армонида юз бир кўралганимда,
Ўзбекистон тонглари бедор кутган кўзларим,
Тенгсиз тонглар фалсафасин ташна ютган кўзларим.⁴*

Шоир шеърда *киприқларим* анафорасини қўллаб, ёш қаламкашларни киприққа қиёслайди. У *киприқларим* анафорасига мажозий маъно юклайди. Бу ҳақда Отаёр «Қуёшни кўргали келдим» эссесини шундай ёзади: «Азиз устознинг «Киприқларим» шеърини эслайман. Инсон кўз қорачиғининг қўриқчилари киприқлари... Шоир шеърда рамзий маъно сингдирган. Аввало, унинг ҳар бир асари киприқлари қадар азиз,

киприклари қадар аҳамиятли... Шунингдек, шоир ўз шоғирларини, ёш ижодкорларни ҳам *киприкларим* деб атади. Уларни адабиёт киприклари деб тушунди....»⁵

Шеърдаги *киприкларим* сўзи фақат ёш ижодкорларга нисбатангина эмас, балки шоирнинг ўз шеърларига нисбатан ҳам қўлланилган. Шоир шеърдаги «Киприкларим қўнғирмикан ё қора?» мисрасида асосан, шеърларига ишора қилиб, «Шеърларим яхшимикан ё ёмон?» маъносида ифодалаган. Маълумки, *қора* сўзи адабиётда *кеча*, *қоронғулик*, *ёмон*, *ёмонлик* маъноларини ифодаловчи сўз сифатида қўлланади.

*Кўзларимга чегарада шай аскардай қўриқчи,
Кўзларимга олис Бобур ғуссасидай йўриқчи,
Эй, азиз киприкларим.
Сергакликда тирикларнинг сиз-ку энг тириклари...
Кипригимдай азизларим, нечоғлиқ ҳам суюксиз.
Армонимдай буюксиз!* (I. 362.)

Шеърдаги *кўзларимга* анафораси адабиётга қиёс қилинган. Шеърнинг умумий ғояси ҳам мана шу икки сўз — *киприк* ва *кўз* сўзларининг такрорлари асосида ёритиб берилган. Шоир шеър охирида «Армонимдай буюксиз!» деб шеърларига мурожаат қилади. Кўриниб турибдики, шеърдаги анафора такрорлари биринчидан, шоирнинг шеърлари ва ижодини мажозий ифодалаётган бўлса, иккинчидан, ёш ижодкорлар ва адабиётга қиёс қилиняпти.

Миртемир «Қарқаралик» шеърида қарқаралик гўзал тимсолини яратишда товуш, сўз, сўз бирикмаси такрорларидан усталик билан фойдаланган.

*Қарқаралик қайдан келдинг қошимга,
Қайдаги савдони солдинг бошимга.
Қайдаги савдони солсанг бошимга,
Қота кўрма қатрон менинг ошимга!*

*Қош устига қўндирибсан қарқара,
Қора сочинг қора тунда шаршара,
Тўлқинида қошки ўзим чўмилсам...
Шайдойингман, гар қарама, гар қара!*

(II.31.)

Бандда *қ*, *с*, *ш* ундошлари аллитерацияни; *а*, *о* унлилари такрори

эса *ассонансни* юзага келтирган. Аллитерация – ундош товушлар такрори, ассонанс – унли товушлар такрорига асосланади. Шеърда, айниқса, *қарқара* сўзи билан боғлиқ такрорлар шеър ғоявий мазмунининг ифодаланишида алоҳида услубий вазифага эга бўлиб, улар турли маъно товланишларини ифодалаб келган. Биринчи банддаги *қарқаралик* сўзи *Қарқарада яшовчи* маъносида қўлланган.

Қарқара – Қозоғистон Республикаси Қарағанда вилоятидаги шаҳар.⁶ Иккинчи банддаги *қарқара* сўзи ёрнинг қош устига ўрнатган тиллақошининг қарқара қушига қиёс қилинишини ифодалайди. Қарқара – бўйни, тумшуги ва оёқлари узун ботқоқ қуши; қўтонларнинг бир тури.⁷ Кейинги уч банднинг ҳар бири *қарқаралик* ва *қарқара* сўзлари такрори билан бошланади. Булар шеърдаги ҳар бир банднинг маъно таъсирчанлигини оширган.

Шоирнинг «Бетоблигимда» шеърда эса мисра такрори воситасида мажнунтол тимсоли яратилган.

*Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Қоврилмай ғашлик алангасида.
Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Нафасимни ростлай кўланкасида. (II. 228.)*

Уч банд (12 мисра)дан иборат ушбу шеър ҳар бир бандининг биринчи ва учинчи мисралари *Мажнунтол тагига ўтқазинг мени* мисраси такроридан иборат.

Мисра такрори мумтоз адабиётда *радди матлаъ*, ғарб адабиётида эса *рефрен* деб юритилган. Мисра, байт ёки банд такрорлари шеърнинг бир бутунлигини таъминлайди. Миртемир ушбу шеърда мисра такрори воситасида, биринчидан, мажнунтол образини яратиб, унга мурожаат қилаяпти, иккинчидан, шеърнинг ғоявий мазмуни билан муסיқий оҳанги ўртасидаги муштарақлик ва ҳамоҳангликни юзага келтираяпти. Шеър Миртемир бетоблигида ёзилган, шу боис шоир мажнунтол образига мурожаат этган. Чунки мажнунтол образида ғамхўр, меҳрибон, ҳамдард, саховатпеша инсонлар образини кўриш мумкин. Шоир шеърда адабиётдаги баъзи чеклашлардан норози қиёфада *Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим* дея мурожаат қилади.

*Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим.
Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим. (II.228.)*

Миртемирнинг «Ўзим биламан...» шеърисида ҳам мисра такрори мавжуд. Бу такрорлар *Битта ўзим биламан* мисраси такрори бўлиб, ҳар бир банднинг охирида рефрен мисра шаклида такрорланиб келган.

*Қулоғимда янграб доим бир нидо,
Хўрсинаман, кўз ёшимни силаман.
Шу нидога не сабабдан жон фидо —
Битта ўзим биламан.*

*Юрагимда ёнар бир ўт бетутун.
Гўёки дер: қовураман, тиламан.
Дош бераман нечун ҳануз мен беун —
Битта ўзим биламан. (II. 264.)*

Шеърда шоир ифодаламоқчи бўлган фикр *Битта ўзим биламан* мисраси такрорида таъкидланади. Бу мисра замирида қандайдир сир бордек. Бу сир шоир юрагида ёнаётган ўт, тугён. Бу оловли тугёнлар сабаби шоирнинг ўзигагина маълум.

Миртемир «Мен сени...», «Пардалик», «Она тилим» каби шеърларида ҳам такрордан услубий восита сифатида маҳорат билан фойдаланган. Умуман олганда, Миртемир ижодиётида, жумладан, шеъриятида содда, самимий сатрлар халқ оҳангига мос ҳолда бадиий бўёқларда чизиб берилган.

**Абдишукур ШОФҚОРОВ,
Тошкент юридик коллежи ўқитувчиси.**

¹ Х.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. Адабиётшунослик терминлари луғати. Т.: Ўқитувчи, 1967. 216-б.

² Н.Каримов ва бошқалар. Адабиёт-мажмуа. 11-синф учун. Т.: Ўқитувчи, 2004.

³ С.Каримов. Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. Т., 1994, 57-б.

⁴ Миртемир. Асарлар, тўрт жиллик, биринчи жилд. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 362-б. Бундан кейинги шеърини парчалар ҳам айна шу нашрдан олинади ва саҳифаси қавс ичида берилади.

⁵ Отаёр. Куёшни кўргали келдим. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 87-88-б.

⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. 612-б.

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдик, 2-жилд, М., 1981, 558-б.

Шеърят — нафис туйғулар санъати

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос жиҳатларини тушуниш, қалбига йўл топиш учун унинг урф-одатлари, анъаналари ва, айниқса, оғзаки ижодини билиш лозим. Зотан, фольклорда миллий қиёфа, асрий ҳаёт тарзи ва дунёқараш акс этади.

Халқ оғзаки ижодини англаш эса бахшилик санъати сирларини ўрганишдан бошланади. Фольклор намуналари замирида улкан ҳаётий фалсафа, теран ҳақиқат ётади. Ҳар бир инсон: у ижодкорми, заҳматкаш олимми ёки бободехқонми, бундан қатъи назар, ўз халқи бадийяти дурдоналаридан хабардор бўлиши, уни дилдан яхши кўриши керак. Бундай фарзандли миллат учун ҳеч қандай ижтимоий-сиёсий ўзгаришлару иқтисодий қийинчиликлар қўрқинчли бўлмайди.

Ҳар қандай бадий асарда, биринчи навбатда, жонли тимсоллар самимий ҳаракат қилиши керак. Шундагина асардаги тугёнлар ўқувчи қалбига кўчиб, унинг қалбини тўлқинлантираверади. Халқ оғзаки ижодини юксалтирган асосий жиҳатлардан бири ҳам шу ҳисобланади. Бахшилар дostonни айтмайдилар, балки бошидан кечирайдилар. Шу каби шеър ҳам ёзилмайди, яратилади. Шунинг учун ҳам у табиий бўлади. Табиийлик — сўзларни алоҳида мавзуга мосламаслик, қуйма келган сатрларни битиш шоирлар ижодига хос хусусиятдир. Чунки «адабиёт фикр, туйғуларимиздаги тўлқинларни сўзлар, гаплар ёрдамида тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқинларни яратмоқдир».¹

Бадий асар, хусусан, шеър шоир кечинмаларидан пайдо бўлади. Уларнинг қоғозга қай тарзда кўчиши ўша шоир дунёқарашини кўрсатади, яъни шоир шеърларида ўзини намоён қилади. Баъзи шоирларнинг арузни хуш кўриши, баъзиларининг сарбастда битишининг, бахшиёна йўналишга мойил ижодкорларнинг ўзига хослиги сабаби ҳам ана шунда. Аммо халқ оғзаки ижоди йўлида услубини сақлаб қолган ҳолда ижод қилиш осон эмас. Содда ёзаман деб жўнлашиб кетиш мумкин.

Ўз асарларини ана шу усулда яратувчи ижодкорлардан бири бўлган Усмон Азим шеърлари бағрида қанчадан-қанча халқ донолиги яширинган. Халқ оғзаки ижодига хос хусусият — бу сўз воситасида бирор ҳодиса ё нарса ҳақида хабар бериш эмас, балки ҳодисани жонлантириб, тингловчига кўрсатиш, уни гувоҳга айланттириш салоҳиятидир. Халқ турмуш тарзи билан яшаган, тафаккури билан мушоҳада юритган шоир Усмон Азим ижодида кайфият ва манзара жонланиб, китобхонга ёрқин кўринади.

Шоирнинг «Бахшиёна»сини ўқир экансиз, халқ бахшичилиги йўлида яратилган шеърлар ўқувчини сирли оламга етаклашини ҳис қиласиз. Қалбингизни ажиб туйғу эгаллайди. Шоирнинг лирик қаҳрамони тил билан эмас, дил билан, ҳис билан тиллашади:

*Ойтуман: Япроқлар сўлади — бахтсизман,
Оловлар сўнади — бахтсизман.
Йўлингга интизор кўзимни
Тупроқлар кўмади — бахтсизман.
Аммо сен бахтиёр бўлгин ҳамиша!*

*Элбек баҳши: ахир бир очилиш бахти бор,
Бошоқдай янчилиш бахти бор.
Соғинчдай, хазондай тўкилиб,
Кўз ёшдай сочилиш бахти бор —
Мен шундай бахтиёр бўлай ҳамиша!²*

Ойтуман армонли дунёда ўзида йўқ бахтни севиклисига тилайди, унинг бахтли бўлишини чин дилдан истайди. Элбек баҳши ғамдан ҳам шоирликни, бахтиқароликдан ҳам бахтни топа олади. Ахир, бу оламда дард туймоқнинг ўзи бахт-қу:

*Элбек баҳши: Йиғлама, армоннинг бахти бор,
Ойтуман, ҳижроннинг бахти бор.
Ишқсизга омонлик омонлик бахт бўлса,
Ишқ ичра қурбоннинг бахти бор —
Мен шундай бахтиёр бўлай ҳамиша! (31-б)*

Усмон Азим шеъриятида шунчаки айтилган бирор мисра учрамайди. Шаклан халқ йўлида айтилган шеърларда дард йиғлайди. Зотан, асл шеърда шакл ва мазмун бирга туғилади, уларга дахл қилиш, бирор сўзнинг ўзи эмас, ҳатто ўрни ўзгартирилса, табиий гўзаллиги йўқолади.

Шеър табиий равишда қуйилиб келадиган ҳиссий жунбуш ҳосиласидир. «Шеърнинг шакли ва мазмуни дея бўлақларга ажратиб ўрганиш нотўғридир. Зеро шеър шу икки жиҳатни ўзида жамлаган, яна ҳам аниқроғи, шу икки жиҳатдан пайдо бўладиган қисмларга бўлинмайдиган яхлит вужуд, унда мазмунни шакл ифодалаб келади, яъни шоир айтмоқчи: бўлаётган нарасагагина мос сўзларда — шеър шаклида намоён бўлади ва шу шакл орқалигина мазмун келиб чиқади. Шакл мазмуннинг моддий белгиси, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмай-

ди».³ Шу каби қаҳрамонлар халқ эртақларию дostonлари қаҳрамонлари Алпомиш, Қалдирғоч каби шоир изтироблари, унинг ўзига хос дунёсини ифодалайди.

*Донолар қорани оптоқ десалар,
Шоирлар ҳаромни шу пок десалар,
Қўрқсалар, душманни ўртоқ десалар —
Чидагина, болам-а, чидагин,
Дардларинг танингга жойлансин.
Чидагина, болам-а, чидагин,
Оҳларинг қўшиққа айлансин!* (27-б)

Шеърят нафис туйғулар тўридир. Бу тўрнинг қанчалар нафис, чиройли тўқилиши шоир маҳоратига боғлиқ. Маҳорат жуда зарур, лекин у шеър билан бирга яхлит туғилиши, табиий нутқни бузмаслиги керак. Шеърлий мусиқа, товушлар оҳангдошлиги бадий заифликни яширишга эмас, балки шеърнинг уйғунлиги ва мусиқийлигини таъминлашга хизмат қилиши зарур. Маҳорат ва истеъдод бир-бирини тўлдириб келиши зарурлиги шеърятнинг бош талабларидан биридир. Усмон Азим шеърятни уларга тўла жавоб беради, деб айтиш мумкин:

*Майсага эзмайман, деб айтдим,
Дарахтга кесмайман, деб айтдим.
Тупроғимга сен деб ўлсам,
Оғриқни сезмайман, деб айтдим.* (24-б)

Достончиликка хос асосий хусусиятлардан бири айтишувдир. Шоир шу бадий тасвир воситасидан унумли фойдаланган. Алпомиш ва Барчиной, Қоработир ва Оқботир, Эломон ва Элбек бахши савол-жавоблари орқали бутун бир миллатнинг руҳи, кайфияти, миллий ўзига хошлиги очилган.

*Сени зор кутарман дилпора,
Ҳижронда ошиқлар бечора,
Айтиб кет, султоним, фарзандинг —
Қай сўзни эшитсин илк бора —*

деган Барчиннинг сўроғига Алпомиш:

*Оламда кўп эрур ибора,
Бир сўз бор — оғриқдан иборат.*

*У – Ватан! Барчиним, у – Ватан!
Боламга «Ватан» де илк бора (41-б) –*

тарзида жавоб беради. Бу жавобнинг ҳар бир сўзида Ватанга бўлган кучли муҳаббат уфуриб туради. Қаҳрамон «О, она Ватан, мен сени севаман!» дея кўкрагига урмайди, ватанпарварлик даъво қилмайди. У ҳаракат, амал одами, у ватанга бўлган муҳаббатни сўзда эмас, ишда, амалда кўрсатади. Фарзандининг биринчи айтган сўзи «ота» бўлишини ҳар бир ота иштайди. Аммо Алпомиш ўзидаги бу истакни енга олди, ватан ва боласига ҳам ҳали мурғак чоғидаёқ ватанпарварлик сабоғини берди:

*Елдайин, селдайин бул ҳаёт,
Сафардан қайтмасам умрбод.
Барчиним, аллага қўшиб айт,
Элининг отидир Қўнғирот.*

*Ой чиқса бўлади ойдин, де,
Лочиндай қанотинг ёйгин, де,
Барчиним, суйганда суйиб айт,
Туғилган тупроғинг Бойсун, де (42-б).*

Ватанга муҳаббат туйғусининг бундай ёрқин намуналарини Усмон Азим Элбек бахши ва ёв томон шоири ўртасидаги баҳс-айтишувда ҳам тасвирлайди:

*Ҳақ гап учун ҳар бир ишга кўнади эл,
Тўғри сўздан кўпаяди, тўлади эл.
Дордан қўрқиб, ёлғон айтиб турганим йўқ,
Шоирлари ёлғон айтса, ўлади эл (40-б).*

Бахши қайтарган жавоб ўлмас, дунё каби кўҳна ва қойим ҳақиқатдир. Юқорида айтилганидек, шеър шоирнинг муайян бир кайфиятидан, кечинмасидан яраллади. Шоир кечинмаларининг қоғозга қай шаклда кўчиши ўша шоир тафаккури йўналишидан дарак беради, шеърларида ўзини намоён этиши унинг фикрлаши, турмуш тарзи, дунёқараши халқона эканлигидан далолатдир.

**Дилнавоз ҲОЛИҚОВА,
Тил ва адабиёт институти аспиранти.**

¹ Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1995. 20-б.

² Усмон Азим. Бахшиёна. Т.: Ёш гвардия, 1990. 30-б. (Кейинги мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.)

³ В.В.Кожин. Как пишут стихи. М.: Просвещение, 1970. С. 17.

Амирий — шоҳ ва шоир

1972 йилда шўролар мафкураси устувор бўлиб турган бир пайтда, қутилмаганда Амирий девони нашрдан чиқди. Аммо ушбу мажмуа сотувга тарқатилган куниеқ китоб дўконларидан йиғиб олинди. Олган олди, ололмаган доғда қолди. Бундай ҳол шўролар даврида тез-тез бўлиб турар эди. Абдулла Қаҳҳорнинг «Ёшлар билан суҳбат» асари билан ҳам шундай воқеа содир бўлган эди. Девонни нашрга тайёрловчи таниқли адабиётшунос олима Маҳбуба Қодирова унга анча меҳнат сарф қилиб, Амирий ижоди ҳақида қимматли мақола ва катта ҳажмдаги луғат берган эди.

Истиқлол туфайлигина ёзувчи ва шоирларимиз ҳақида бор ҳақиқатни айтиш, уларнинг бадиият дурдоналари бўлган асарларини халқимизнинг маънавий мулкига айлантириб, халқимизнинг маънавий эҳтиёжини қондириш учун кенг имкониятлар яратилди. Амир Умархон ҳаёти ва ижоди мактаб ҳамда олий ўқув юртлари адабиёт дастур ва дарсликларидан мустаҳкам ўрин олди.

Шоирнинг исми Умарбек бўлиб, Амирий унинг адабий тахаллусидир. У 1787 йилда Қўқон хони Норбўтахон оиласида таваллуд топди. Умарбек хонликнинг энг эътиборли мураббийлари қўлида таълим олди, Қўқон мадрасасида ўқиди, ёшлигидан, шеърят, айниқса, Алишер Навоий шеърятига муҳаббат қўйди, форс, араб тилларини, исломий-фалсафий илмларни мукамал эгаллади. 1801 йилда отаси Норбўтахон вафот этгач, хонлик тахтига катта ўғли Олимхон ўтирди. Умарбек эса Марғилон ҳокими этиб тайинланди. Ёш ҳокимга яқин қариндоши Раҳмонқулибек отабек этиб белгиланди.

1809 йилда Умарбек Раҳмонқулибекнинг ниҳоятда оқила, гўзал қизи Моҳларойим (кейинчалик Нодира, Комила, Макнуна тахаллуслари билан машҳур шоира)га уйланди. Умарбек Марғилон ҳокими давридаёқ сарой аҳли, олимлар, шоирлар ўртасида катта эътибор қозонди. Бунинг устига Қўқон хони Олимхоннинг ўта золимлиги, мутақаббирлиги, уламоларга, ҳатто шариат аҳлига кўрсатган шафқатсизлиги унга нисбатан норозиликни кучайтириб юборди, халқ ўртасида «Золимхон» номини олди. 1810 йилда Олимхон мустақиллик учун кураш олиб бораётган Тошкент ҳокимлигига қарши юриш бошлаб, ўз ўрнига вақтинча укаси Умарбекни қўйиб кетди. Бундан фойдаланган мухолиф¹ гуруҳлар

Умарбекни хон этиб кўтардилар. Бу воқеадан хабар топиб, зудлик билан пойтахтга қайтаётган Олимхон Қўқон бўсағасида ўлдирилди.

Умарбек, Умархон номи билан давлат арбоби, хон сифатида мамлакат ободончилиги, халқ осойишталиги, илм-фан, адабиёт ва санъат равнақи учун кўп ишларни амалга оширди. Ўзи ҳам анча иқтидорли шоир сифатида ўрдасига кўплаб шоир ва санъаткорларни, илм аҳлини тўплади, уларга ҳам маънан, ҳам иқтисодий раҳнамолик қилди.

Шу даврда Махмур, Гулханий, Ҳозиқ, Адо, Фазлий, Хотиф, Ҳижлат, Маъюс, Нола, Вазир каби ўнлаб шоирлар етишиб чиқди. Амирийнинг бундай фаолияти ҳақида илмий-тарихий, бадий асарларда кўплаб маълумотлар етиб келган. Хусусан, маърифатпарвар шоир, тарихчи олим Исҳоқхон тўра Ибрат ўзининг «Тарихи Фарғона» соломасида бундай ёзади: «...машхур Умархон асринда мадраса қурмоқ, илмга ривож бермоқ, шариа аҳкомини жорий қилмоқ расм ўрнинда бўлуб, хон ўзи бошлаб, мадрасаи жомеъни(нг) биносига уруниб, уломою талаба ва аҳли илм ривож бўлуб, шеърият мўътабар экан. Ўзи шеърда беназир ўлуб, «Жамъ уш-шуаро»синда («Мажмуаи шоирон» тазкираси кўзда тутилган – У.Д.) фасоҳати баён ва балоғати аёнду»².

Умархон Амирий адабиёт ва санъат ҳомийси сифатида Қўқон хонлигида фаолият кўрсатган шоирлар тазкирасини тузишни саройнинг энг эътиборли шоири Фазлий Намангонийга топширди.

«Мажмуаи шоирон» номли ушбу тазкира 1821 йилда охирига етказилган ва унда 101 шоир ҳақида қимматли маълумот ҳамда уларнинг асарларидан намуналар берилган. Ушбу мажмуанинг шуҳрати Хива хонлигига ҳам етиб борган, қарийб 90 йил ўтгач, 1908 йилда Муҳаммад Раҳимхон – Феруз худди шундай тазкира тузишни ўта қобилиятли шоир Аҳмад Табибийга топширган ва «Мажмуаи шоирон» номида Хоразм хонлиги шоирларига бағишланган тазкира дунё юзини кўрган. Бу икки тазкирани фарқлаш учун адабиётшуносликда бирини «Мажмуаи шоирон Умархоний», иккинчисини «Мажмуаи шоирон Ферузи шохий» деб аташ одат тусига кирган. Ушбу икки тазкира ҳозирда ҳам адабиётимиз тарихини ўрганишда тенгсиз манба бўлиб келмоқда.

Тарихий-адабий манбалардаги маълумотларга кўра, Муҳаммад Шариф Гулханийнинг машхур «Зарбулмасал» асарининг яратилиши ҳам Умархон Амирий номи билан боғланади. Асар муқаддимасида Гулханий ёзишчи, Саид Умархон саройида мунтазам бўлиб турадиган адабий йиғинларнинг бирида зарбулмасал (мақол, масал, матал, ибора) ҳақида мунозара кетади. Йиғиннинг бир гўшасида ўтирган, халқ донологининг билимдони Гулханийга хоннинг назар-эътибори тушади, имо-ишора билан уни қошига чорлайди ва ёнига ўтқазиб:

— Бу зарбулмасалларни неча ҳикоятлар орасида ақлу донишининг борлиги этишича тартиб бер, — деб буюради.

Гулханий ҳам ҳозиржавоблик билан деди:

— *Эй шоҳи жаҳонпаноҳ, тожикнинг бир масали бордурки, «Аз кўза ҳамон бирун таровад, ки дуруст» (Кўзада нима бўлса, шу тўкилади).*

Амир унга ўзбек халқ мақоли билан жавоб қайтаради:

— *Ўзбекнинг бир масали бордурки, «Эшакига яраша тушови» («Ҳамма нарса ўзига яраша бўлади»).*

Шундай қилиб, Гулханий Амир Умархон «амрини вожиб» билиб, «Зарбулмасал» асарини яратди. Асар подшоҳ Амирий кутгандек чиқмаган бўлиши табиий, чунки Гулханий бу асарда хонлик тузумини анча тафтиш қилган. Аммо у неча асрлардан бери сўз санъатининг гўзал намунаси сифатида халқимиз эътиборидан қолмай келмоқда.

Умархон мамлакатга ҳукмронлик қилар экан, мактаб ва мадрасалар, қироатхона ва хонақоҳлар, карвонсаройлар барпо этишга бош бўлди, мамлакат осойишталиги учун чегараларни мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берди. Чунончи, у Россиядан келадиган хавф-хатарнинг олдини олиш мақсадида мамлакатнинг энг чекка чегарасида Оқмачит қалъасини қурдирди. У бундай фаолияти туфайли «Амир ул-муслимин» («Мусулмонлар амири») мартабасига сазовор бўлди.

Амирий анча қобилиятли, нозик дидли лирик шоир эди, у, айниқса, Алишер Навоий шеъриятидан таъсирланган. Ўзбек мумтоз адабиётида ҳеч бир шоир Навоий ғазалларига Амирийдек кўп мухаммас боғламаган: унинг 25 мухаммаси Навоийга тахлисдир. Шунингдек, Амирий ғазалларига ҳам кўплаб шоирлар назиралар, мухаммаслар боғлаганлар. Жумладан, Амирийнинг машҳур:

Лаб уюр такалумға, зулфини паришон қил,

Қанд қимматин сундур, нархи анбар арзон қил, —

матлаъли ғазали асосида Адо, Фазлий, Нусрат, кейинроқ Муқимий каби ўнга яқин мумтоз шоирлар назира яратдилар. Ҳамза ҳам байтлар сони, вазни, баҳри, қофия ва радифни сақлаган ҳолда:

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,

Парчалаб кишанларни, ҳар томон паришон қил, —

матлаъли машҳур «Ўзбек хотин-қизларига» номини олган ғазал-назирасини яратди. Ушбу ғазалларнинг ҳаммаси **ҳазожи мусаммани аштар** баҳрида ёзилган. Яъни:

фоилун мафойилун фоилун мафойилун

— v — v — — — — v — v — — —

Эътиборга лойиқ жиҳати шундаки, Амирийнинг мазкур ғазали Хива хонлигига ҳам етиб борган. Муҳаммад Раҳимхон — Феруздек нозик дидли шоҳ ва шоирни бефарқ қолдирмаган, у ҳам Амирийнинг ушбу ғазалига назира бағишлаган.

Ўқитувчилар ўқувчиларга икки шоҳ ва шоирнинг мазкур ғазалини қиёслаб тушунтиришлари ва таҳлил қилишлари учун Ферузнинг назира-ғазалини қуйида тўлиқ келтирамиз:

*Гул юзунг очиб, эй гул, мажлисим гулистон қил,
Меҳри оразинг узра коқулинг паришон қил.*

*Илкинга олиб соғар, нўш этиб майи гуланг,
Жонфизо табассумдин лабларингни хандон қил.*

*Азми гулистон ила зулфинга бериб зийнат,
Раишк ўтига сунбулнинг пайкарини сўзон қил.*

*Кўзунга чекиб сурма, юзунга уруб ғоза,
Лола бирла нарғисни ул иковга ҳайрон қил.*

*Раишк тиғидин қилсун гул юзини юз пора,
Гулшан ичра рухсоринг ҳар тараф намоён қил.*

*Ҳасрат ўтига куйсун, қоматинг кўруб шамшод,
Қадди нозпарвардек ноз ила хиромон қил.*

*Лутф этиб агар ёринг келса базминга, Феруз,
Бу азиз жонингни мақдалига қурбон қил.³*

Ишқий шеърятда катта шуҳрат қозонган шоҳ ва шоир Амирий ниҳоятда қисқа умр кўрди: 35 ёшда — 1822 йилда ҳаётдан кўз юмди. Аммо катта ҳажмда — ўн минг мисрадан ортиқ шеърни ўз ичига олувчи девонни ўзидан кейинги авлодга қолдирди.

Улугбек ДОЛИМОВ,
Ўзбекистон Миллий университети доценти.

¹ Муҳолиф — қарама-қарши.

² Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 2005. 95-96-б.

³ Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. Т., 1994.

Анвар Обиджон — 60 ёшда

Кичкинтойларнинг катта шоири

Мен Анвар Обиджонни шоир сифатида 1980 йилда кашф қилгандим. Ўша йиллари унинг «Ёш гвардия» нашриёти томонидан чоп этилган «Баҳромнинг ҳикоялари»¹ тўпламига жамланган бир-биридан завқли, мағзи тўқ, кичкинтой китобхонлар бир ўқишидаёқ ёдлаб оладиган шеърларидан бир банди хотирамда муҳрланиб қолган.

Қизил гулнинг гунчаси —

Атир тўла хумчаси.

Япроқлари ёстиқча,

Тиканлари — ортиқча. («Қизил гул»)

Шоир гулнинг гунчаси кулолнинг қўлида жило топган нозик хумчага ўхшаши, япроқлари жажжи ёстиқчаларни эслатиши, аммо гулнинг тиканлари ортиқчалигини кичкинтойларга хос йўсинда маҳорат билан ифода этган.

Ўзбек болалар адабиётининг атоқли вакилларида бири, устоз Ҳаким Назирнинг «Кўнгил дафтари»га кирган қайдларида кичкинтойларнинг катта адабиётини яратиш осон иш эмаслиги тўғрисида: «Ҳақиқий болалар ёзувчисиди соддалик билан донолик омухта бўлади. Болалар ёзувчиси болаларча қизиқувчан бўлгандагина уларнинг кўнглига йўл топиб, руҳий дунёсига кира олади», — деган сатрлар бор.

Анвар Обиджоннинг шеърларига назар ташлар эканмиз, бу фикрга яна бир қарра ишонч ҳосил қиламиз. Болалар шеърлятига фалсафий руҳни сингдириб юборишдек беқиёс маҳоратига тан берамиз:

Капалакни ушладилар,

Шишачага ташладилар.

Унга озиқ беришмади,

Йиғлаганин кўришмади.

Қотириб ҳам қўйишди, сўнг

Чиройли деб сўйишди сўнг.

Қийнадилар сўлдиршиб,

Мақтадилар ўлдиршиб...

Ўзбек болалар адабиётига янгича оҳанг ва янгича руҳ билан кириб келган Анвар Обиджоннинг ижодига ўз вақтида Асқад Мухтор ҳамда Эркин Воҳидов каби улуғ устозларимиз «болалар учун ҳам шундай ўткир, тагдор асарлар ёзса бўлар экан-ку» деб бежиз юқори баҳо беришмаган.

Кичкинтойлар учун 1980 йилга қадар ёзилган асарларнинг катта қисмини панд-насиҳат мавзуидаги шеърлар ташкил этар эди.

Анвар Обиджоннинг шеърлари эса болаларни фикрлашга даъват этади, она юртига меҳрини оширади. Айниқса, ёшларни табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш борасида А.Обиджоннинг муносиб ўрни бор. Унинг ўнлаб китобларидан жой олган «Далалардан болаларга», «Ажойиб хона», «Сиз эшитмаган қўшиқлар», «Булбулнинг чўпчаклари», «Игналари чиройли» ҳамда «Ғалати мактублар» сингари туркумдаги шеърлари инсон ва табиат бир-бирига узвий боғлиқ эканлигини болага уқтириши билан бирга жажжи қалбларида борлиқдаги жонзотлару ўсимликлар дунёсига меҳр уйғотади. Биргина «Маккажўхори»² шеъри фикримизнинг яққол далилидир:

*Мен ҳаммадан
Юқори,
Ишим —
Маккажўхори.
Думбулгинам
Гўдакча,
Ухлар кўм-кўк
Йўрғакда.
Соғлом улғай,
Жон гўдак,
Малла сочинг
Жингалак.
Кутар сени
Болалар
Ҳамда
Товуқхолалар.*

Кўриб турганингиздек, шеър ўта қисқа, аммо фикр лўнда. Ўсимликлар олами, резаворлар дунёси — буларнинг барчаси ҳақида ёзиш бошқа, ёза билиш бошқа. Бу жиҳатдан А.Обиджоннинг ижоди ўзга қаламкашлардан фарқ қилади. Сабаби, у қишлоқ ҳаётини яхши биледи ва чуқур тушунади. Шоир ихчам ва ўйноқи сатрларда қаламга олинган қаҳрамоннинг портретини шундай тасвирлайдики, кичкина китобхоннинг кўз ўнгида унинг қиёфаси гавдаланади.

*Достонларим
Маржонча,
Бир бошим —
Нақ бир жомча.
Қуритсангиз,
Майизман.*

*Дастурхоннинг
Файзиман.
Кузда еб-еб тўйишар,
Қишга
Осиб қўйишар.
Боқар шод
Ёш-қарилар,
Мақтар ҳатто
Арилар. («Узум»)*

Она-Ваган мавзусида қалам тебратмаган шоир бўлмаса керак. Шоир Анвар Обиджоннинг бу борада ўзига хос фикри, оҳанги бор. Чунончи, «Бойқуш» сарлавҳали шеърисида инсон ўз Ватанини фақат гўзаллиги учунгина эмас, балки уни қандай бўлса, ўша ҳолатда ардоқлаши лозимлиги таъкидланади. Мазкур шеър савол-жавоб тарзида битилган:

*— Сенга битта савол бор,
Менга қулоқ сол, ҳой қуш.
Вайронада яшайсан
Номинг эса нақ Бойқуш
Айт-чи, наҳот сен бойсан?
— Асл бойлик нелигин
Тушунмайсан, чамаси.
Бу вайрона бўлса ҳам
Ўзимники ҳаммаси
Шунинг учун мен бойман.*

Анвар Обиджон билан узоқ йиллар давомида бир хонада бирга ишлашимизга тўғри келди. Бу давр ҳар иккимиз учун синов ва чиниқиш йиллари бўлди. Каминага устозим Қудрат Ҳикматдан ўтган чўрткесарлик ва дангалчиликни Анваржонга хос бўлган оғир-босиқлик, пардозлаб сипардорлик қилганлигини тан олишим керак.

У, айниқса, ёш қаламкашларнинг ижодига катта эътибор билан қарайди. 1988 йилнинг баҳори эди. Хоразм вилоятининг Боғот қишлоғидан битта бандероль келиб қолди. Очиб кўрсак, оддий ўн икки варақ дафтар тўла шеърлар. Дафтардаги машқларнинг муаллифи ўнинчи синф ўқувчиси бўлиб, «Эрпўлат Бахт» деб имзо чекилган. Эрпўлатнинг шеърларини Анваржон билан бақамти ўқиб чиқиб, муаллифга дарҳол оқ йўл тилаб мактуб йўлладик. Боғотлик бу ёш ижодкорнинг шеърларини таҳрир қилишнинг ҳожати йўқ эди. Орадан йиллар ўтди. Эрпўлат Бахт ҳар жиҳатдан камолга етиб, кичкинтойларимизни ўзининг дилбар асарлари билан хурсанд қилиб келмоқда.

Анвар Обиджоннинг бир талай шеърлари бошланғич синф дарс-

ликларига киритилган. Чунки унинг қаламига олинган мавзулар болалар қалбига яқин ва тез эсда қолади, шоир қаҳрамоннинг болаларгина илғаб оладиган жиҳатларини катта маҳорат билан тасвирлаб беради.

Мен Ўзбекистон халқ шоири Анвар Обиджон ижодининг бир қирраси ҳақидагина фикр юритдим. Шоирга ижодининг авжи гуллаган палласида турган бир кезде, болалар учун янада баркамол шеърлар ёзишини тилаб қоламан.

**Турсунбой АДАШБОЕВ,
болалар шоири.**

¹ Анвар Обиджон. Баҳромнинг ҳикоялари. Т.: Ёш гвардия, 1980.

² Анвар Обиджон. Жуда қизиқ воқеа. Т.: Юлдузча, 1997.

Истеъдоднинг ёрқин қирралари

Ўзбек болалар адабиётининг йирик вакилларида бири Худойберди Тўхтабоев болалар адабиёти ҳақида шундай ёзади: «Салкам 50 йилдан буён «болалар адабиёти» деб аталмиш поёни йўқ дунёда яшайман. Гоҳ шеъриятда, гоҳ насрда пайдо бўладиган гўзал асарларни «ютоқиб» ўқийман. Қ.Муҳаммадий, П.Мўмин, Ҳ.Назир асарларини ўқиб, худога шукур, шундай ижодкорларимиз бор-а, деб фахрланаман. Марк Твен, ака-ука Гриммлар, Шарл Перро, Жанни Родари сингари жаҳоншумул ёзувчиларни ўқиганда эса уларнинг ўзига хослиги, адабиётга ҳеч ким айтолмаган гапларни айтиб кириб келганлигини ўйлаб, э, Худо, бизга ҳам ана шундай ёзувчилардан берсанг эди, деб ич-ичимдан орзу қилган пайтларим ҳам кўп бўлган. Ана шундай ижодкорни Аллоҳ бизга полосонлик Анвар Обиджон қиёфасида берганга ўхшайди».¹

Ёзувчининг ниҳоятда бағрикенглик ва самимият билан айтган ушбу гапларига қўшилган ҳолда ҳурматли адибимизга: «Устоз, ўқувчиларингиз Сизнинг қиёфангизда ҳам худди шундай, Сиз орзу қилган ижодкорни кўрадилар», — деб айтгимиз келди...

Дарҳақиқат, ҳурматли адибимиз тўғри таъкидлаганларидек, Анвар Обиджон «адабиётга ҳеч ким айтолмаган гапни айтиб кириб келди». У ўзбек болалар адабиётига янги оқим, янги оҳанг олиб кирди ва уни янги поғонага кўтарди. Шоирнинг қувноқ юмор ва чуқур фалсафага йўғрилган кўплаб шеърлари маънавият оламида воқеа бўлди. Унинг дoston, қисса ва ҳикояларида жозибатор юмор устунлик қилса-да, аслида она халқимизнинг тарихи, бугуни ва келажакига боғлиқ муаммолар ўта дадиллик билан қаламга олинган.

Анвар Обиджон 1947 йилда Фарғона вилоятининг Олтиариқ туман-

нидаги сўлим қишлоқларнинг бири — Полосонда туғилган. Қалбида ҳаётга, инсонларга, она табиатга бўлган меҳр-муҳаббат туйғулари айнан шу масканда уйғонган, илк шеърий сатрлари ҳам шу қишлоқда яратилган.

А.Обиджон 1966 йилда Самарқанд Молия билим юртини тугатгач, ҳарбий хизматга чақирилади. Хизматдан қайтгач, 1969 йилдан бошлаб ўз қишлоғидаги жамоа хўжалигида пахтачилик бригадаларининг ҳисобчиси бўлиб ишлайди. Бахтини матбуотдан қидирган Анвар Обиджон кейинчалик туман газетасига адабий ходим бўлиб ишга ўтади. 1974 йилда Тошкент Давлат университети (ҳозирги Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети)нинг журналистика факультетига сиртдан ўқишга киради. Ўқишни битиргач, Фарғона вилояти радиосида, «Муштум» журнали, «Камалак» ва «Чўлпон» нашриётларида узоқ йил фаолият кўрсатди. Ҳозир Ўзбекистон телевидениясида журналистик ва адиблик фаолиятини давом эттирмоқда.

Анвар Обиджоннинг илк шеъри «Шкафчам» 6-синфда ўқиб юрган кезларида «Гунча» журналида чоп этилган. Шундан сўнг ёш шоирнинг болалар учун турли мавзуларда битган асарлари республикамиз газета ва журналларида тез-тез кўрина бошлади.

Анвар Обиджоннинг биринчи китоби «Она Ер» 1974 йилда чоп этилди. Шундан сўнг унинг «Баҳромнинг ҳикоялари» (1980), «Эй, ёруғ дунё» (1983), «Оловжон ва унинг дўстлари» (1983), «Кетмагил» (1985), «Безгак шамол» (1985), «Масхарабоз бола» (1986), «Аканг қарағай Гулмат» (1987), «Жуда қизиқ воқеа» (1987), «Олтин юракли Автобола» (1988), «Даҳшатли Мешполвон» (1989), «Ерликлар» (1990), «Аламазон ва Гулмат ҳангомаси» (1992), «Ажойибхона» (1993), «Мешполвоннинг жанглари» (1994), «Алишер ила Ҳусайн ёки уч доно ва ўғри» (1996), «Аламазон ва Гулмат» (1998), «Олтиариқ ҳангомалари» (1999), «Булбулнинг чўпчаклари» (2001), «Одобли бўлиш осонми» (2001), «Безгак шамол — 2» (2003), «Ўқ ўтмас болакай» (2005), «Ўғирланган паҳлавон» (2006) ва бошқа китоблари нашр этилди.

Унинг айрим асарлари рус тилига ўгирилиб «Аламазон и его пехота» (1984), «Грозный Мешпалван» (1991) номларида босилиб чиқди. Бу китоблар жанр жиҳатдан хилма-хил, мавзу ва мазмунан ранг-баранг. Адиб асарларига хос умумий хусусият унинг болалар табиатини нозик ҳис этишида ва кичкинтойларнинг «кулгига ўч халқ» эканликларини ҳеч қачон унутмаганлигида кўринади.

Анвар Обиджон шеъриятидаги энг кўламли мавзу — Она-табиат ва болалардир. Шоирнинг ижодида, хусусан, Она-табиат ҳақидаги шеърларида ҳаётга, инсонга муҳаббат, унинг боқийлигига ишонч туйғуси

кўзга ташланади, ёш китобхон қалбини ҳаяжонга солади. Уларда шоир биз билан ёнма-ён яшаётган ҳар бир жонзот, ҳар бир ўсимлик, табиат инъом этган тирикликдан завқланади, бу дунёда яшашнинг ўзи қувонч эканлигини тараннум этади. Шоир ўз шеърларида **ташхис** ва **интоқ** санъатларидан моҳирлик билан фойдаланиб, ҳатто жонсиз нарсаларни ҳам болалардай хатти-ҳаракатлантиради, сўзлатади. Яратилган образларнинг кўпчилиги гоҳ монолог, гоҳ суҳбат, гоҳ кўшиқ, гоҳ таржимаи ҳол, гоҳ мактублар усулида бола қалбига бор ҳақиқатдай бўлиб қуйилади. Улар гоят соддалиги ва самимийлиги, беозор кулгига йўғрилганлиги билан ўқувчини ўзига ром этади. Масалан, «Ловия» шеърини олайлик:

*Ҳасад қилар
Менга Мош,
Меваларим
Қаламқош.
Бир тупимда
Юз уя.
Уя тўла
Ловия.*

*Ловиялар
Қоракўз.
Силкитмасдан
Аста уз.
Йўқса,
Уйни очишар,
Тирқирашиб
Қочишар.*

Кўриниб турибдики, шеърда мисралар бир ва икки сўздан ташкил топган. Ундаги воқеа қаҳрамоннинг ўз нутқи усулида ифода этилган. Ловия ўз портретига хос жиҳатларни ўзи чизади. Ритми таъсирли. Шоир шеърда ҳақиқатдан чекинмаган ҳолда хаёлий-романтик образ яратган. Шеър кичкинтойларни бир тупдаги юзлаб уяларда яшайдиган «қаламқош», «қоракўз» ўсимликка ўзгача нигоҳ билан қарашга ундайди. Шоир асарларининг бадиийлигига хос етакчи хусусият — юмор, озгина қувлик, шўхлик, ҳазил, киноя воситалари шеърнинг қийматини оширади. Шуниси муҳимки, қаҳрамонларнинг феъл-атвори кичкинтойларнинг табиатига мос, дилига яқин, сўзлари болалар тилига хос ва тушунарлидир. Шоир жуда оддий нарсалардан ҳам кулгили вазиятлар ярата олади. Мисол учун «Саримсоқ пиёз» шеъри қаҳрамони ўзини шу даражада кибрили, виқорли тутадими, шунинг ўзиёқ ўқувчида кулги уйғотади:

*Исмим
Жаноб саримсоқ...
Гапиргим йўқ
Кўп узоқ.*

Шеър тугалланмасида шоир қутилмаган бурилиш ясайди ва беих-

тиёр салобат билан керилиб турган Саримсоқпиезнинг ҳақиқий юзи кўринади. Ўқувчи ёш ошпаздан ўзининг бадбўйлигини яшираётган мақтанчоқ устидан қаҳ-қаҳ уриб кулади. Шоир кулгили вазиятлар яратиш чоғида ориқча тафсилотларга берилиб кетмайди. У лўнда фикр-туйғулар ифодаси воситасида яратаётган образ билан китобхон ўртасида жонли мулоқот ўрнатади.

А.Обиджон шеърларида нафақат ўсимликлар, балки ҳайвон ва паррандалар, турли ҳашоратлар дунёси ҳам болалар оламига тақдим этилади. Улар ҳам, худди ўсимликлар сингари, ўз сирлари, дард ва ташвишлари, қувончлари билан ўртоқлашадилар. Шу тариқа шоир ўзининг кичик ўқувчилари қалбида табиатга нисбатан ҳурмат, муҳаббат уйғотади.

Маълумки, ҳаётдаги, табиатдаги нарсалар ташқи кўринишлари жиҳатидан турличадир. Уларнинг баъзилари гўзал, айримлари эса хунук. Лекин маҳоратли ёзувчилар ўта хунук нарсаларда ҳам ўзига хос гўзаллик борлигини кўрсата оладилар. Шу жиҳатдан «Бақа кўшиғи» ниҳоятда характерли:

Энимда кўк кўйлагим,

Вақ-вақа-вақ.

Олдимда тошойнагим,

Вақ-вақа-вақ.

Кулча экан юзларим,

Вақ-вақа-вақ.

Шахло экан кўзларим,

Вақ-вақа-вақ.

Бақанинг шўх кўшиғи, ниҳоятда хушчақчақ кайфияти, ташқи кўринишидан бу қадар мамнунлиги беихтиёр ёш китобхонни завқлантиради, кайфиятини кўтаради. Шу билан бирга, унинг қалбида гарчи кўриниши хунук бўлса-да, табиатнинг беозор бир мавжудотига нисбатан илиқ туйғу уйғотади. Шоир теварак-атрофга ўзгача назар билан қарашга, ҳар бир нарса оламидаги гўзалликларни кўра билишга ўргатади. У шу тариқа табиатга оид кўплаб шеърларида болаларга «ҳатто сен учун жирканч туюлган нарсанинг ҳам ўз ҳаёти, ўз олами бор ва шунинг ўзиёқ эътиборимизга лойиқдир» деган фалсафий фикрни етказишга интилади.

А.Обиджоннинг нарсалар ва жонзотлар ҳақидаги шеърларида уларнинг дунёсида ҳам инсонларга хос Ватан, виждон, ор-номус каби ижтимоий тушунчалар мавжудлиги кўп ҳолларда атайлаб бўрттириб берилган. Зеро, бундан кўзланган асосий мақсад жажжи китобхон қалбида бу олий туйғуларни янада алангалатишдир.

Инсон киндик қони тўкилган жойни Ватан деб билганидек, табиатдаги жонзотлар ҳам туғилган жойларини муқаддас маскан деб англаб, унга меҳр кўядилар. Масалан, шоирнинг «Тоғ қуши» шеърисида

қафасдаги тутқун Каклик ўз Ватани — тоғларни қўмсайди, «Кекса Ари» шеъридаги Кекса Арининг юрагини ўртаётган соғинч туйғуси набираларига кўчади, натижада, она-Ватанни озод кўриш уларнинг ҳам эзгу орзусига айланади. «Бойқуш» шеъридаги Бойқуш асл бойлик бу ўз уйингга, ўз масканингга бўлган садоқат, муҳаббат эканлиги ҳақида сўзласа, «Тиллакўнғизнинг жавоби» шеъридаги Тиллакўнғиз ўз юртига, жондошлари манфаатига содиқ яшаш учун, қанчалик оғир бўлмасин, соқов бўлиб юришни афзал деб билади.

Шоирнинг ижтимоий характердаги шеърлари болаларни она-Ватанга, яхшиликка садоқат, адолатга интилиш, озодлик учун курашиш руҳида тарбиялашдек муҳим вазифаларнинг амалга ошишида катта аҳамиятга эга.

А.Обиджон «Булбулнинг чўпчаклари» туркумида қадимий анъаналаримиз бўлмиш аруз вазнида шеърлар китобини битган. Шоир бу китобга ёзган муқаддимада «шеърларнинг шаклигина ғазалга ўхшайди, яъни унда аруз қонун-қоидаларига тўлиқ риоя қилинмаган», дейди. Лекин ғазал шаклидаги бу асарлар жуда нафис ва гўзал битилган. У болалар қалбида мумтоз адабиётимиз намуналарига нисбатан қизиқиш уйғотишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Шоир ижодининг катта қисмида болалар дунёси, руҳияти тасвирланган. Уларда болалик туйғуларининг софлиги, орзу-умидларининг беғуборлиги, табиатан бир оз шумлиги, қувноқлиги катта истеъдод билан очиб берилади, ўқувчини гоҳ яйраб кулишга, гоҳ жимгина ўйлашга, фикрлашга, хулосалар чиқаришга ундайди.

А.Обиджон болалар учун ҳикоялар, қиссалар ва дostonлар ҳам яратган. Ўтган асрнинг 80-йиллари охирларидаги мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида рўй берган туб ўзгаришлар, «ўзликни англаш» мавзулари унинг «Эй, ёруғ дунё», «Олтин юракли Автобола», «Аламазон ва унинг пиёдалари» қиссалари ҳамда «Мешполвоннинг жанглари» дostonида ўз аксини топган.

Муаллиф «Олтин юракли Автобола»² қиссасида яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги муттасил курашни ўзига хос йўналишда тасвирлайди. У ёмонликни шунчаки кўрсатмайди, балки уни келтириб чиқарган омилларни қидиради ва уларга чуқурроқ назар ташлашга интилади. Мактаб ҳаётида буйруқбозликни, ёлғон ва сохталикни, баҳо кетидан қувишни қоралайди.

Маълумки, шўро даврида иқтисодий қийинчиликлар ҳақида гапириш «одоб»дан ҳисобланмаган, моддий фаровонликка интилиш эса инсоннинг мешчанга айланаётганлигини ва у маънавий жиҳатдан тубанликка кетаётганлигини кўрсатувчи биринчи белгилардан саналган. Бунинг натижасида ёш авлодга иқтисодий тарбия бериш доимо бир

томонлама олиб борилган. Яъни улар қалбида ҳалол меҳнатга нисбатан муҳаббат уйғотилса-да, аммо кўриладиган моддий манфаатга нисбатан нафрат туйғусини таркиб топтиришга интилиш кучли эди. Меҳнат ва моддий манфаатдорликка нисбатан бундай муносабат охир-оқибат болалар қалбида ишончсизлик, лоқайдлик, танбалликларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади, меҳнат қилмай, ҳаром-ҳариш йўллар билан бойлик орттиришга интилиш туйғусини уйғотади.

А.Обиджон ўзбек болалар адабиётида биринчилардан бўлиб ўз аса-рида ёш авлодни иқтисодий жиҳатдан тўғри тарбиялаш, шахсий ман-фаатдорлик, пул ва бойликнинг инсон ҳаётидаги ўрни масаласига эъти-борни қаратди. Шу билан бирга муаллиф қиссада инсон пулга сажда қилиб, уни ҳаётининг туб мазмунига айлантириб юбормасликка, ҳаёт-даги пулдан қимматлироқ бўлган инсонлар орасидаги меҳр-оқибат, виждон ва инсоф, гурур каби қадриятларнинг пул ва бойликдан ус-тунлигини тушунишга ундайди.

А.Обиджон «Аламазон ва унинг пиёдалари» қиссасида ва «Меш-полвоннинг жанглари» дostonида Ватан озодлиги, эрк учун кураш масаласини тарихий мавзуга уйқаш тарзда кўтариб чиқади.

«Аламазон ва унинг пиёдалари» қиссаси қаҳрамони Аламазон кўплаб тенгдошлари қатори ниҳоятда ҳаёлпараст ва таъсирчан. Унинг маънавий дунёси шаклланишида бадиий асарларнинг ўрни беқийс. Аламазон китоб ўқиб завқланади, қаттиқ таъсирланади, асар қаҳрамонларига юракдан ҳавас қилади, уларга ўхшаб одамларга эзгулик ва яхшиликлар қилиш, жасоратлар кўрсатиш орзуси билан ёнади, ҳаётга чексиз ишонч ва умид билан қарайди. Муаллиф ўсмирдаги мана шу сифатларни меҳр билан кўрсатар экан, бундай сифатларга эга бўлган инсон кишиларнинг оғир аҳволини кўриб лоқайд ўтиб кетолмаслигини, ифлослик анқиб турган ҳаводан бемалол нафас ололмаслигини таъкидлайди.

«Мешполвоннинг жанглари»³ асари дoston жанрида ёзилган бўлиб, асарда жоҳиллик, худбинлик, ёвузлик тимсоли бўлган босқинчи Сеп-килшоҳ ҳукуматининг ёлғонга, туҳматга, қуруқ сафсатага, одамларни лақиллатишга асосланган сиёсати қувноқ юмор, аччиқ истеҳзо билан масхараланади, аёвсиз фош қилинади. Уни тор-мор этган ёш паҳла-вонлар, кўрқмас ботирлар улуғланади. Кенг маънодаги гўзалликнинг ёвузлик, чиркинлик устидан ғалаба қилганлиги шарафланади.

Дostonнинг марказий қаҳрамони Мешполвон, анъанавий дoston-лардаги каби, атрофдагилардан том маънода ажралиб туради. Агар Ал-помиш етти ёшидаёқ бобосидан қолган ўн тўрт ботмонлик камонни кўтариб, Асқар тоғининг чўққисини учуриб юборганлиги, Рустамхон ўн икки ёшида дев билан олишиб ғалаба қилганлиги билан ажралиб

турсалар, Мешполвон ниҳоятда кўп овқат ейиши, ўта қайсарлиги, лоф-қофга моҳирлиги ва ташқи кўринишининг гайритабиийлиги билан фарқ қилади. Муаллиф дostonда қаҳрамоннинг эзгу мақсадини амалга ошириш йўлидаги ҳаракатлари, интилишлари, қандай қилиб шуҳрат қозониши, эл-юрт ардоғига сазовор бўлиш даражасига кўтарилишини ишонарли қилиб кўрсатиш ниятида унинг маънавий шаклланиш босқичларига жиддий эътибор беради. Дўстлари Ошиқбола, Райҳон қизиқ, Чумақвойлар билан биргаликда ўта драматик воқеалар, қийинчиликлар синовидан ўтказди. Мешполвон аста-секин ҳаётга, атрофда содир бўлаётган воқеаларга чуқурроқ назар ташлашини, мулоҳазалироқ бўлиб боришини бир-бирдан қизиқ ва даҳшатли воқеалар давомида кўрсатади.

Муаллиф зулмкор подшонинг ёвузликлари туфайли хонавайрон этилган Мингпода қишлоғи ҳақида гапирар экан, одамларнинг нақадар маънавий жиҳатдан қашшоқлашиб кетганлигини, ҳамма ўз ишини битириш, ўз нафсини қондириш билан банд эканлиги ҳақида куюниб ёзади. Энг ёмони, кўрқитилган ва хўрланган одамларнинг бири-бирига оқибатсизлиги ўз ортидан бефарқлик ва сотқинликни бошлаб келишини, бундай одамларни душман ҳеч бир қийинчиликсиз тобе этиши ҳақида алам билан ҳикоя қилади. Дostonдаги бундай саҳифалар ўқувчиларни ахлоқий муаммолар ҳақида ўйлашга, мулоҳаза юритишга ундайди.

Дostonда нафақат эзилган ва таланган халқ, топталган мерос ва маданиятнинг аянчли аҳволи кўрсатилади, балки бу ҳолнинг сабабчилари бўлган сарой аҳллариининг бутун кирдикорлари кинояли тарзда фош этилади. Шу тариқа муаллиф Ватанни ва халқни уларнинг зулмидан қутқариш зарурлигини ўқувчилар қулоғига қуйиб боради. Агар халқ бирлашиб, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилса, унинг қўлида ҳақиқий қурол ўрнига ўқлов, дасткалла ва қозон қопқоқ бўлса ҳам, душман отлиқларига қарши чўлоқ хачирда жанг олиб борса ҳам эркинликка, истиқдолга, мустақилликка эришиш муқаррарлиги Мешполвон ва унинг дўстлари образлари тимсолида ёрқин кўрсатиб берилади.

А.Обиджоннинг «Мешполвоннинг жанглари» достони чуқур миллий руҳда ёзилган. Дostonдаги ижобий қаҳрамонлар зукколиги, кўрқмаслиги, тадбиркорлиги, ўзига хос қиёфаси, маънавий гўзаллиги билан китобхон қалбидан мустаҳкам жой олади.

А.Обиджон болалар учун кўплаб шеърий эртақлар, шунингдек, драматик асарлар ҳам ёзди. Унинг «Кўнғироқли ёлғончи», «Паҳлавоннинг ўғирланиши», «Топсанг, ҳай-ҳай», «Тўтиқул», «Наврўз ва Бой-

чечак», «Самозванец», «Қоринботир» каби пьесалари Й.Охунбобоев номидаги Республика Ёш томошабинлар театрида, Фарғона, Қарши, Гулистон, Қўқон театрларида саҳналаштирилган. «Тилсимой – гаройиб қизалоқ», «Даҳшатли Мешполвон» комедиялари кино тасмасига туширилган.

Анвар Обиджон – серқирра ижодкор. Адиб катталар адабиётида ҳам ўз ўрнига эга. «Безгакшамол», «Кетмагил», «Аканг қарағай Гулмат», «Ерликлар», «Олтиариқ хангомалари», «Безгакшамол -2», тўпламларидан жой олган шеърий ва насрий асарлари шулар жумласидандир. Уларнинг китобхонлар кўнглидан жой олганлиги бунинг ёрқин исботидир.

Шоир ижоди қатор мунаққидлар томонидан атрофлича таҳлил этиб келинаётган бўлса-да, кўп қиррали адибнинг асарлари ҳар бир йўналиш бўйича янада чуқур тадқиқотларни кутмоқда.

Ўзбекистон халқ шоири Анвар Обиджон ижодининг айна гуллаган палласида турибди. У болалар учун ҳам, катталар учун ҳам ҳали кўплаб ажойиб асарлар ёзишига ишонамиз ва бу йўлда унга каттадан-катта муваффақиятлар тилаймиз.

Замира ИБРОҲИМОВА,
филология фанлари номзоди.

¹ Х.Тўхтабоев. Полосонлик Анвар Обиджон // Халқ сўзи, 20 май 2006 йил.

² Анвар Обиджон. Олтин юракли Автобола. Т., 1988.

³ Анвар Обиджон. Мешполвоннинг жанглари. Т., 1994.

Эслаб қолинг!

Услуб – бирор нарса, ҳодиса, жараённи ўрганиш ёки амалга ошириш учун қўллаш лозим бўлган усуллар мажмуаси.

Усул – бирор нарса, ҳодиса, жараённи ўрганиш ёки амалга ошириш тартиби.

Фаоллик – бирор мақсад йўлида ақлий, жисмоний ва бошқа ҳаракатларни тез ва унумли амалга оширишга интилиш.

Эвристик – йўналтирувчи саволлар бериш йўли билан ўқитиш тизими; топқирлик, фаолликни ривожлантиришга ёрдам берувчи таълим методи; ўқув-изланишли; оптималлаштирилган тафаккурни ривожлантиради.

BILASIZMI?

Интернет адабиёти

Ҳозирги кунда кўп ўқув адабиётлари интернет орқали берилмоқда. *Интернет адабиёти* деганда кенг маънода интернет орқали ўқилиши мумкин бўлган барча нарсалар, тор маънода эса компьютернинг программалаштириш имкониятидан фойдаланилган ҳолда интернетда берилган баъзи бир адабиёт шакллари тушунилади. Интернет адабиёти ҳақида гап юритилганда, авваламбор, *интернет* ўзи нима деган савол туғилиши табиий.

Интернет 90-йилларнинг бошларида пайдо бўлган компьютер тармоғидир. Унда хилма-хил маълумотлар мавжуд бўлиб, бу маълумотлардан ер юзининг исталган жойида фойдаланиш мумкин. Бундай шароитни 1993 йилда World Wide Web (www) тармоғи яратиб берди. Унинг ёрдамида *Link*лар орқали ўзаро боғлиқ *Websitel*лардан зарур маълумотларни, шу жумладан, адабий асарлар матнини олиш мумкин.

Бундан бир неча йил муқаддам, ҳали интернет пайдо бўлмаган пайтларда ёзувчилар асар яратишнинг бошқа, янгича усуллари устида иш олиб борганлар. Масалан, испан тилида ижод қилган лотин америкалик ёзувчи Юлио Кортазарнинг «*Раюелла*» романи ёзилиш услуби бошқа адабиётлардан тубдан фарқ қилади. Ундаги матнлар бир-бирига боғлиқ бўлиб, ўқишни қаердан бошлаш китобхон ихтиёрида.

90-йилларда интернетда *Hypertext*ларнинг пайдо бўлиши янгича шаклдаги асарларнинг ёзилишига имконият яратди.

*Hypertext*лар — бу матн фрагментлари муаллиф хоҳишига кўра танланиши мумкин бўлган бир неча матн унсурларининг ўзаро боғлиқлигидир. *Hypertext* линеар матнларининг оддий китоб матнларидан фарқи шундаки, унда маълум матн унсурлари, аниқроғи, берилган матндаги баъзи бир тагига чизилган сўзлар (*Link*) орқали бошқа матн (диалог, роман, ҳар хил маълумотлар)га ўтиб кетиш мумкин.

*Hypertext*лар туганмас бўлиши мумкин. Ўқувчи унинг ичида адашиб ҳам кетади, чунки бир ёзувчининг асарини ўқишни бошлаган ўқувчи бошқа маълумотларга чалғиши эҳтимолдан холи эмас.

Hypertext интернет адабиётининг бир шаклидир. Интернетда адабиётнинг яна қуйидаги каби шакллари ҳам мавжуд:

1. *Матнлар оддий китоблардагидек шаклда берилган адабиётлар.* Масалан, Оливер Гасснернинг *noise 99* (www.netle.de) ва Флориан

Крамернинг *The Book of Neoisim* (www.netle.de) каби асарлари шундай ёзилган.

2. *Коллаборатив ёзув, яъни бир неча муаллифи бўлган матн*. Интернет адабиётининг бу турида бир гуруҳ муаллиф биргаликда ижод қилади. Бир муаллиф бошлаган мавзунини бошқа бир муаллиф давом эттириши ёки шу мавзуда ўз фикрини билдириб, қўшимча қилиши мумкин. Хайко Иденсеннинг *Hypernasr* (www.netle.de) асари бунга яққол мисолдир.

3. *Мультимедиял адабиёт (расм, тон, анимациялар орқали тасвирланадиган адабиёт)*. Бунда матн билан биргаликда шу матнга мос равишда танланган тон (овоз), расм ва анимациялар (жонсиз нарсаларнинг жонлантирилиши) ҳам иштирок этади. Бундай матн ўқувчи учун қизиқарлидир, чунки ўқувчи матнни ўқиш билан биргаликда ундаги воқеалар тасвирини кўриши ва унга берилган овоз орқали эшитиши мумкин.

Урс Шрайбернинг «*Gwoon*», Сузанне Вольфнинг «*Meine Stimme ist weiЯ*» (www.netle.de) каби асарлари мультимедиял адабиётлардир.

Бугунги кунда жаҳон адабиёти, айниқса, Европа ва АҚШ замонавий адабиётида интернет адабиёти тобора кенг ўрин эгалламоқда. Баъзи бир шоир ва ёзувчилар ўз асарларини интернет орқали бутун дунёга тарқатмоқдалар. Интернет кундан-кунга янги, қизиқарли адабиётлар билан бойиб бормоқда. Одамларнинг ҳам бу соҳага қизиқишлари кучаймоқда. Адабиёт соҳасидаги бу янги, замонавий йўналиш Европа ва АҚШ адабиётшунослари томонидан чуқур ўрганилиб, бу соҳада кўпгина илмий изланишлар ва баҳс-мунозаралар олиб борилмоқда. Гарчи интернетда асарлар ёзиш кўпларни қизиқтираётган бўлса-да, бу борада камчиликлар ҳам бор. Чунончи, адабий асар ёзишга қизиқиши бўлган ҳар бир киши интернетда ёзиши мумкин; асарлар бепул, тез ва ҳеч қандай нашриётсиз тарғибот этилади; асар ҳеч ким томонидан текширилмаганлиги туфайли барча ёзиш ва уни кенг оммага тарқатиш имкониятига эга; интернетда хилма-хил ўқиш имкониятлари мавжуд. *Hypertext*ни ўқиш орқали кўп маълумотларга эга бўлиш мумкин; ўқувчи янги шоир ва ёзувчиларнинг асарларини сотиб олмасдан, улар билан интернет орқали таниша оладилар. Бу интернетнинг қулай томонларидир.

Салбий томонлари эса қуйидагилардан иборат: баъзи бир маълумотлар вақт ўтиши билан интернетдан ўчирилиб кетиши мумкин; муаллифлар ёзган асарларидан моддий манфаатдор бўла олмайдилар; ҳеч ким текширмаганлиги туфайли ёзилган асарларда лексик, грамматик ва услубий хатолар кўп бўлади; *Hypertext*ни ўқиётган ўқувчи баъзан

адашиб ҳам кетади, яъни бир асарни (матнни) ўқишни бошлаб туриб, бошқасига ўтиб кетиши мумкин.

Интернет адабиётининг яна бир муаммоси бор, бу ҳам бўлса ўқувчиларнинг камлигидир. Аксарият кишилар китоб ҳолидаги асарларни ўқишни маъқул кўрадилар. Лекин бу муаммо ҳам *E-book*, яъни электрон китобларнинг ихтиро қилиниши билан ўз ечимини топмоқда. Электрон китоблар кўриниши жиҳатдан оддий китобни эслатади. Унга асарлар дискета орқали киритилиб, уларни интернетдан кўчириб ола бўлади. *E-book*ка 500 тагача асарни киритиш мумкин. Бундай электрон китобларнинг ихтиро этилганига ҳам кўп вақт бўлмади. Техника шиддат билан ривожланаётган бизнинг асрда *E-book*ларнинг ҳам, худди компьютерлар сингари, бутун дунёга тезда тарқалишига шубҳа йўқ.

**Аннете КРЕМЕР,
СамДЧТИ ўқитувчиси.
Гулзода ҒОЗИЕВА,
СамДЧТИ талабаси.**

Журналдан кўчириб босилганда “Тил ва адабиёт таълими”дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг тахририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Тахририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 16.01.2007 да топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз формати 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табағи 5,58. Нашриёт ҳисоб табағи 9,7. Адади 11860 нусха.

Буюртма № . Баҳоси эркин нархда.

Журнал индекси: 872

**"Maxi Graf Plus" МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш., полковник Хўжаев кўчаси, 2-уй.**